

La gran depressió baixmedieval. Una mirada des dels Països Catalans

The Great Late-Medieval Depression as seem from the Catalan-speaking lands

per Antoni Furió

Universitat de València

RESUM:

La crisi del segle XIV, de la baixa edat mitjana o del feudalisme ha estat un tema major de la historiografia medieval durant la segona meitat del segle XX, l'explicació i la interpretació de la qual ha enfrontat les grans escoles històriques, del neomaltusianisme al marxisme, passant pels qui atribueixen un paper major a factors exògens com el canvi climàtic o la irrupció del cicle epidèmic conegut amb el nom de pesta negra. Aquest article intenta fer una revisió de la interpretació tradicional de la crisi, a partir tant de les noves visions historiogràfiques (en particular, sobre la comercialització i el creixement econòmic modern) com, sobretot, de la important recerca empírica duta a terme en els últims quinze o vint anys que les han fetes possibles. A partir de l'observatori dels Països Catalans, amb dinàmiques internes contradictòries, l'article insisteix primordialment en el caràcter de reconversió, de reorganització, i no tant d'enfonsament, dels sistemes productius i distributius. Certament, els efectes catastròfics de la crisi, amb el seu seguit de pestes, guerres, fams i caresties, combinats i recurrents, no es poden negar, sobretot en el curt termini, però, d'altra banda, la crisi va contribuir a renovar, per dir-ho així, les bases que havien fet possible el creixement anterior, el dels segles centrals de l'edat mitjana, per tal que l'economia catalana, com l'europea en general, continués creixent.

PARAULES CLAU:

Crisi, pesta negra, fams, creixement, feudalisme, reconversió, salaris.

ABSTRACT:

The fourteenth-century (or late-medieval or of feudalism) crisis was a major historical theme of the second half of the twentieth century, whose explanation and interpretation opposed the main historical schools, from the Neo-Malthusians to the Marxists, as well as those who attribute a major role to exogenous factors such as climate change or the emergence of the epidemic cycle known as the Black Death. This paper attempts to review the traditional interpretation of the crisis, from both new historical ideas (particularly on commercialisation and modern economic growth) and, even more so, the important empirical research of the last fifteen or twenty years which has made those ideas possible. From the vantage point of the Catalan-speaking lands, with their contradictory internal dynamics, the article insists primarily on the crisis as a process of reversion and reorganization, rather than of sinking, of the productive and distributive systems. Though the catastrophic effects of the crisis, with its series of plagues, wars, famines and shortages, all combined and repeated, cannot be denied, especially in the short term, on the other hand, the crisis helped to renovate the grounds of the previous growth, in the central centuries of the Middle Ages, so that the Catalan economy, as the European in general, would continue to grow.

KEY WORDS:

Crisis, Black Death, Famines, Growth, Feudalism, Reconversion, Wages.

Data de recepció: desembre 2015; versió definitiva: juny 2016.

I

Si hi ha un fenomen, o potser fora millor dir una idea, que suscita l'acord entre la majoria dels historiadors de la baixa edat mitjana i que, tot i així, continua capturant encara l'atenció i la imaginació dels investigadors, que hi aporten una i altra vegada nous documents, nous enfocaments i noves interpretacions, aquest és, sens dubte, la crisi dels segles XIV i XV, la gran depressió –la primera gran depressió europea– amb què es tanquen els temps medievals.¹ La crisi del segle XIV, de la baixa edat mitjana o del feudalisme, segons els diferents noms que li han donat els qui l'han estudiada, ha estat un tema major de la historiografia medieval durant la segona meitat del segle XX, l'explicació i la interpretació de la qual ha enfrontat les grans escoles històriques, del neomaltusianisme al marxisme, passant pels qui atribueixen un paper major a factors exògens com el canvi climàtic o la irrupció del cicle epidèmic conegut amb el nom de Pesta Negra.² La primera dècada i mitja del segle XXI ha vist com es renovava aquest interès, en part pel lloc central que continua ocupant la crisi de la baixa edat mitjana en l'explicació de la societat i l'economia medievals, i en part també per les dimensions de l'actual crisi econòmica, que està lluny de ser només una crisi financera i que ha portat historiadors i economistes a buscar-ne i estudiar-ne possibles precedents, i, en efecte, en els últims anys s'han multiplicat els estudis, els col·loquis, els dossiers de revistes i els llibres que han propiciat revisions crítiques i nous enfocaments no sols sobre les seves causes i conseqüències, sinó també sobre la seva mateixa naturalesa i significació.³ No sé

1. Prenc l'expressió del títol del llibre de G. BOIS, *La gran depresión medieval: siglos XIV-XV. El precedente de una crisis sistémica*, València-Madrid, 2001, un dels millors coneixedors de la matèria, que ja l'hi havia dedicat anteriorment un estudi major, esdevingut ja un clàssic, *Crise du féodalisme. Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du XIVe siècle au milieu du XVe siècle*, París, 1976.

2. La visió neomaltusiana, propugnada sobretot per M. M. POSTAN, «Some economic evidence of declining population in the later Middle Ages», *Economic History Review* 2-3, 1950, 221-246; i G. DUBY, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IX-XV siècles)*, París, 1962, defensava que la Pesta Negra hauria colpejat una societat ja molt debilitada i en dificultats pel fet d'haver-se aturat el creixement dels segles centrals de l'edat mitjana com a conseqüència de la incapacitat tècnica de l'agricultura per nodrir una població en constant augment. L'explicació marxista ha emfasitzat, per la seva part, l'increment de la pressió senyorial, que hauria afectat la viabilitat de la petita explotació pagesa; vegeu les dues obres de Guy Bois esmentades en la nota 1, i també l'article pioner de R. H. HILTON, «Y eut-il une crise générale de la féodalité», *Annales ESC* 6, 1951, 23-30. Sobre el paper del canvi climàtic, els factors ambientals i les epidèmies, vegeu B. M. FAGAN, *La pequeña Edad del Hielo: cómo el clima afectó a la historia de Europa (1300-1850)*, Barcelona, 2008; O. J. BENEDICTOW, *La Peste Negra (1346-1353). La historia completa*, Madrid, 2011; B. M. S. CAMPBELL, «Physical Shocks, Biological Hazards, and Human Impacts: The Crisis of the Fourteenth Century Revisited», dins S. CAVACIOCCHI (ed.), *Le interazioni fra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale secc. XIII-XVIII*, Florència, 2010, 13-32; M. H. GREEN (ed.), *Pandemic disease in the medieval world: rethinking the Black Death*, Kalamazoo, 2015.

3. Només en l'àmbit ibèric s'han publicat en els últims anys almenys mitja dotzena de llibres que analitzen les diferents crisis econòmiques que s'han succeït en el registre històric. Vegeu,

si el millor coneixement de la crisi tardomedieval, tan remota ja, ens podrà ser d'alguna utilitat per entendre millor l'actual –encara que no falten les similituds, com ara el pes del deute, públic i privat, la fallida de les finances públiques i l'augment de la fiscalitat per pagar els interessos del deute, o les conseqüències de la crisi per als més dèbils, per als qui en van ser i en són els principals perdedors–, però estic convençut que la crisi actual sí que ens aporta claus per estudiar i comprendre millor, en la seva complexitat, la gran crisi medieval. El coneixement històric no és unidireccional, de darrere cap endavant –no es tracta només de conèixer el passat per a comprendre el present–, sinó que opera en les dues direccions, i les preocupacions del present, els problemes actuals i la manera d'abordar-los i explicar-los, també ens ajuden a comprendre millor el passat.

En els darrers anys, he dedicat bastant atenció a l'estudi de la crisi baixmedieval, tant al País Valencià i al conjunt de la Corona d'Aragó, com a la península Ibèrica i a Europa en general, tractant primer d'avaluar la validesa de les diverses explicacions en la meua àrea d'observació i, després, interrogant-me sobre la validesa mateixa del concepte de *crisi*, que no deixa de ser també una construcció historiogràfica.⁴ En efecte, la noció de crisi del segle XIV, de la baixa edat mitjana o del feudalisme va nàixer en el IX Congrés Internacional de les Ciències Històriques celebrat a París el 1950, just en la meitat, doncs, del segle XX, de la mà, entre d'altres, de Michael Postan i Rodney Hilton, als quals s'afegirien més tard Georges Duby i Emmanuel Le Roy Ladurie.⁵ No és que ningú no hagués parlat de crisi abans de 1950: molts medievalistes havien estudiat ja els sismes demogràfics i econòmics causats per la pesta, la guerra, les fams i caresties, els enfrontaments socials

entre d'altres, A. FURIÓ *et al.*, *Las crisis a lo largo de la historia*, Valladolid, 2010; E. LLOPIS AGELÁN i J. MALUQUER DE MOTES (ed.), *España en crisis. Las grandes depresiones económicas, 1348-2012*, Barcelona, 2013; F. COMÍN i M. HERNÁNDEZ (ed.), *Crisis económicas en España, 1300-2012: lecciones de la historia*, Madrid, 2013; la revista *Edad Media* 8, 2007, de la Universitat de Valladolid, o aquest número de la revista *Recerques*. Per a un àmbit més general, caldria esmentar la XLVII Settimana di Studi de l'Istituto Internazionale di Storia Economica Francesco Datini, de Prato, dedicada a *Le crisi finanziarie. Gestione, implicazioni sociali e conseguenze nell'età preindustriale-The Financial Crises. Their Management, Their Social Implications and Their Consequences in Pre-industrial Times*, celebrada l'abril de 2015 i les actes de la qual han aparegut l'abril de 2016.

4. A. FURIÓ, «La Corona de Aragón en la crisis del siglo XIV», dins E. BELENGUER CEBRIÀ (coord.), *La Corona de Aragón: siglos XII-XVIII*, València, 2006, 79-100; «La crisis de la Baja Edad Media: una revisión», dins FURIÓ *et al.*, *Las crisis a lo largo...*, 13-46; «La primera gran depresión europea (siglos XIV-XV)», dins LLOPIS i MALUQUER DE MOTES (ed.), *España en crisis...*, 17-58; «La crisis de la baja Edad Media. En los orígenes de una construcción historiográfica», dins E. VARELA-RODRÍGUEZ (ed.), *La historiografía medieval ante la crisis*, Girona, 2016, 169-206.

5. En realitat, es tractava d'una ponència conjunta signada per C. CIPOLLA, J. DHONDT, M. M. POSTAN i PH. WOLFF, «Anthropologie et démographie. Moyen Âge», *IX Congrès International des sciences historiques, I, Rapports*, París, 1950, 55-80, i *II, Actes*, 1951, 31-44, que sembla que va ser redactada per Wolff, inspirant-se sobretot en els treballs previs de Postan. El text de Hilton apareixeria publicat, en francès, un any després a l'aleshores influent revista *Annales*: HILTON, «Y eût-il une crise...» 23-30.

o fins i tot l'escassetesa de numerari i les devaluacions monetàries, però ho havien fet en plural i sense associar totes aquestes calamitats en un concepte únic i general. El que es crea a partir, o entorn,⁶ de 1950 és la noció de *crisi*, en singular. Una crisi que és, en primer lloc, una construcció historiogràfica, fomentada o almenys afavorida intel·lectualment per l'impacte que tingué la crisi econòmica de 1929 i la necessitat de conèixer com s'havien originat i quines conseqüències havien tingut conjuntures crítiques anteriors, fins i tot en cronologies tan remotes com l'edat mitjana,⁷ i declinada principalment en clau neomaltusiana. És a dir, responsabilitzant l'estancament tècnic i la manca d'innovació del creixent desequilibri entre població i recursos que estaria en l'origen de la crisi, de manera que si l'increment d'aquests últims –el creixement econòmic– afavoria i comportava l'increment d'aquella –el creixement demogràfic–, aquest acabava consumint tots els guanys i abocant necessàriament a la crisi en absència de tota innovació tecnològica que permetés incrementar la productivitat i produir una nova fase de creixement econòmic, fins que el consegüent creixement demogràfic es mengés de nou els guanys produïts. D'aquesta trampa maltusiana, les societats europees només escaparien als segles XVIII i XIX amb la Revolució Industrial i la nova fase de creixement econòmic sostingut que aquesta va permetre.⁸

La narrativa neomaltusiana, la més influent fins fa poc, fins al punt d'haver estat adoptada en part o en bastants punts per destacats historiadors marxistes com Hilton i Bois, és ben coneguda. Europa occidental hauria viscut un creixement econòmic considerable, sense precedents i ininterromput, des del segle XI (o potser fins i tot abans) fins al final del segle XIII (o potser principis del XIV). El creixement, que va ser fonamentalment expansiu, va tenir molts fronts, però va ser especialment notable en els principals factors de producció: terra, treball i capital. La població europea es va més que duplicar entre l'any mil i el 1300, ja que va passar d'uns 46 milions d'habitants a vora un centenar.⁹ Al seu torn, la «revolució»

6. Entorn, perquè ja des de mitjan dels anys quaranta, E. Perroy havia anat publicant una sèrie d'articles sobre la crisi del segle XIV, un dels quals, l'aparegut a la revista *Annales* un any abans del congrés de París, tindria molta influència sobre els medievalistes: E. PERROY «La crise économique du XIVe siècle d'après les terriers foréziens», *Bulletin de la Diana* 29, 1945, 67-80, i «A l'origine d'une économie contractée: les crises du XIVe siècle», *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations* 4, 2, 1949, 167-182.

7. Sobre la construcció historiogràfica del concepte de crisi a mitjan segle XX i els seus precedents, vegeu el meu article, ja esmentat, «La crisis de la baja Edad Media...».

8. La visió més actualitzada i elaborada d'aquesta visió neomaltusiana de les economies i societats europees es troba a G. CLARK, *Adiós a la sopa de pan, hola al sushi. Breve historia económica mundial*, València, 2014.

9. Les estimacions oscil·len entre els 36, 38,5, 43, 39,2 i 47 milions per a l'any mil i els 73,5, 79, 86, 87 i 93,6 per a l'any 1300, que donen, respectivament, McEvedy-Jones, Russell, Maddison, Biraben, Le Bras i Malanima; cf. C. MCEVEDY i R. JONES, *Atlas of World Population History*, Nova York, 1978; J.-N. BIRABEN, «Essai sur l'évolution du nombre des hommes», *Population* 34, 1969, 13-25; J. C. RUSSELL, «La población en Europa del año 500 al 1500», dins C. M. CIPOLLA (ed.), *Historia económica de Europa*, Barcelona, 1979, 25-77; H. LE BRAS, «La popolazione», dins P. ANDERSON, M. AYMARD, P. BAIROCH, W. BARBERIS i C. GINZBURG (ed.), *Storia d'Europa*, Torí, 1993, vol. I,

demogràfica va ser causa i efecte d'una «revolució» agrícola, amb un augment considerable de la superfície cultivada, amb la dessecació de marjals i zones pantanoses, la tala dels boscos i la rompuda i posada en cultiu de terres que no havien estat mai abans explotades. Fa cinquanta anys s'atribuïa aquesta revolució agrícola a les innovacions tècniques (com l'arada pesada, la difusió de l'ús del ferro o la rotació triennial), una tesi proposada per Lynn White, represa i abandonada per Georges Duby, o també a la intensificació de la pressió senyorial, en el marc de l'anomenada «mutació» o «revolució» feudal (Duby, Bonnassie, Bois) o de l'*incastellament* (Toubert). En canvi, ara, sense menystenir les interpretacions anteriors, es concedeix més importància a altres factors, com l'ús de l'energia (Malanima) o la iniciativa pagesa (Arnoux, però ja abans Bonnassie i Barceló).¹⁰ Tot això es va traduir en un increment de la producció agrícola, del consum i de la inversió, que donaria lloc a moltes altres «revolucions» –urbana, comercial, manufacturera, financera...– que no és qüestió de tractar aquí.¹¹ N'hi ha prou amb dir que el creixement medieval està àmpliament atestat per l'evidència documental (escrita i arqueològica) i acceptat per la majoria dels historiadors.

El problema, doncs, no està en el creixement, sinó en la seva fi i en les causes d'aquesta. En el relat neomaltusià, desenvolupat sobretot per Postan i Duby als anys cinquanta i seixanta del segle XX, el creixement hauria tocat sostre al final del segle XIII, a causa de la incapacitat tècnica de l'agricultura per mantenir una població en constant augment. Europa estava plena, superpoblada, amb relació als recursos disponibles, els magres rendiments ja no compensaven l'esforç de la colo-

71-130; A. MADDISON, *Contours of the World Economy, 1-2030 AD. Essays in Macro-Economic History*, Oxford, 2007; P. MALANIMA, *Pre-modern European Economy. One Thousand Years (10th-19th Centuries)*, Leiden-Boston, 2009.

10. L. WHITE, *Tecnología medieval y cambio social*, Barcelona, 1990; G. DUBY, *Economía rural y vida campesina en el occidente medieval*, Barcelona, 1973; P. BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrere*, Barcelona, 1979-1981; G. BOIS, *La revolución del año mil*, Barcelona, 1989; M. BARCELÓ i P. TOUBERT (ed.), *L'Incastellamento. Actas de las reuniones de Girona (26-27 noviembre 1992) y de Roma (5-7 Mayo 1994)*, Roma, 1998; P. MALANIMA, *Energia e crescita nell'Europa preindustriale*, Roma, 1996; M. ARNOUX, *Le temps des laboureurs. Travail, ordre social et croissance en Europe (XIe-XIVe siècle)*, París, 2012.

11. De la profusió de «revolucions» en els segles centrals de l'edat mitjana, en parla a bastament la proliferació de llibres que porten aquest substantiu en el títol: R. S. LOPEZ, *La revolución comercial en la Europa medieval*, Barcelona, 1981; J. GIMPEL, *La Revolución Industrial en la Edad Media*, Madrid, 1981; H. J. BERMAN, *Law and revolution: The formation of the Western legal tradition*, Cambridge (Mass.), 1983; T. STIEFEL, *The intellectual revolution in twelfth-century Europe*, Londres, 1985; MICHELE LUZZATTI, «La rivoluzione commerciale e lo sviluppo dell'economia medievale», dins *Svolte epocali a confronto. Origini e confini della civiltà occidentale*, Pordenone, 2001, 49-70; R. I. MOORE, *La primera revolución europea, c. 970-1215*, Barcelona, 2003; D. M. NICHOLAS, «Lords, Markets, and Communities. The Urban Revolution of the Twelfth Century», dins T. F. X. NOBLE i J. H. VAN ENGEN (ed.), *European transformations. The long twelfth century*, Notre Dame, 2012, 229-258. Potser s'hi abusi del terme *revolució*, però amb la seva utilització tots aquests autors volen destacar el caràcter qualitatiu i no merament quantitatiu dels progressos assolits en els diversos camps, el fet que el creixement no va ser només extensiu sinó també, en alguns aspectes, intensiu i autosostingut.

nització de les terres marginals i més pobres i, com que «l'outillage commercial» de l'època no permetia «l'importation massive de céréales» de les regions excedentàries a les deficitàries (Perroy), a partir del segle XIV es multiplicaren les caresties i les fams per tot Europa occidental. La davallada demogràfica, considerada per Postan un factor major de la crisi econòmica, hauria començat en les primeres dècades del Tres-cents, molt abans de la irrupció de la Pesta Negra, que certament agreujaria la reculada, però que en cap cas en seria la causa primera o el motor exclusiu. Cada vegada millor armada, l'explicació neomaltusiana insistiria en el bloqueig tècnic inherent als sistemes agraris de les economies preindustrials que, junt amb els rendiments decreixents d'uns camps sobreexplotats i d'unes rompu-des cada vegada menys productives, provocarien a la fi del segle XIII un ineluctable estancament de la producció agrícola. A tots aquests factors, la interpretació marxista, que es desenvolupava pels mateixos anys de la mà sobretot de Hilton, afegiria i destacaria per sobre de tots els altres l'exacció senyorial, emfasitzant la responsabilitat d'una classe dirigent balafadora i estranya a qualsevol idea d'inversió:

Le marasme de la productivité pendant les derniers siècles du Moyen Âge, et son incapacité à supporter les frais croissants des dépenses non productives des classes dirigeantes, furent les causes primitives de la crise de la société féodale. Ce marasme de la productivité résulte de l'incapacité de l'économie féodale à engendrer l'investissement pour l'amélioration technique.

La responsabilitat senyorial anà encara més lluny, en privar els pagesos d'una part dels recursos que els haurien permès subsistir i invertir.¹² En conseqüència, molt abans que fessin la seva entrada la pesta, la guerra i totes les altres calamitats de la segona meitat del segle XIV, i per raons que es trobaven en la dinàmica pròpia del creixement –la superpoblació en un context d'estancament tecnològic– o en el cor mateix del sistema feudal –l'exacció senyorial, la manca d'inversió productiva–, la fase expansiva iniciada al voltant de l'any mil s'hauria esgotat i donat lloc a una altra de crisi i recessió, preludiada per les fams de començaments del

12. PERROY, «A l'origine d'une économie contractée»; M. M. POSTAN, *Ensayos sobre agricultura y problemas generales de la economía medieval*, Madrid, 1981; HILTON, «Y eut-il une crise...». Vegeu una excel·lent aproximació historiogràfica i valoració crítica a l'elaboració de la noció de crisi a M. BOURIN, F. MENANT i L. TO, «Les campagnes européennes avant la peste. Préliminaires historiographiques pour de nouvelles approches méditerranéennes», dins *Dynamiques du monde rural dans la conjoncture de 1300: échanges, prélèvements et consommation en Méditerranée occidentale*, Roma, 2014, 9-101. L'article desenvolupa algunes de les pistes que ja havien estat avançades pel mateix François Menant en els seus seminaris sobre *La formation d'un concept historiographique nouveau: les crises alimentaires du second Moyen Âge. Son émergence au IXe Congrès international des sciences historiques (28 août - 3 septembre 1950)*, et ce qu'il en est advenu dans les 60 années suivantes, impartits el desembre de 2013 i el gener de 2014, i disponibles en línia a http://www.histoire.ens.fr/IMG/pdf/5-Menant_Formation_d_un_concept_historiographique.pdf. Per la meua part, me n'he ocupat en els articles ja esmentats en què analitzo i reviso el concepte de crisi.

Tres-cents i agreujada després per les catàstrofes de la segona meitat de la centúria. Una crisi que s'allargaria durant dos segles, que adquiriria les proporcions d'una profunda depressió i que, almenys en algunes versions, afectaria el cor mateix del sistema econòmic i social –el feudalisme– que havia impulsat el creixement.

Aquesta visió, que en les seves múltiples variants ha estat hegemònica durant la segona meitat del segle XX i que veu els segles centrals i finals de l'edat mitjana com la successió en la llarga durada d'una fase expansiva i una de crisi, d'un creixement que arranca l'any mil i s'interromp el 1300, contrasta amb una altra que s'ha desenvolupat amb força en els últims quinze o vint anys i que fa remuntar cada vegada més enrere el creixement econòmic modern. Aquest, entès sobretot com un creixement sostingut que escapa o trenca la trampa maltusiana, és a dir, a la limitada oferta de terra, i caracteritzat pel ràpid creixement del PIB per càpita, ja no seria producte de la Revolució Industrial, sinó, en unes versions, d'una mena de «revolució industriosa» que hauria precedit i fet possible aquesta última (De Vries) i, en unes altres, d'una «petita divergència» (Van Zanden) que hauria caracteritzat «la part més pròspera i dinàmica» d'Europa, bàsicament Anglaterra i els Països Baixos, que hauria emprès un procés de creixement econòmic sostingut des del 1300.¹³

La tesi de la *Little Divergence*, per oposició a la *Great Divergence* que hauria separat Occident de la resta del món i en particular d'Àsia,¹⁴ vol explicar en última instància per què la Revolució Industrial tingué lloc no a Europa sinó justament a l'Europa nord-occidental, a l'àrea del mar del Nord –Anglaterra i els Països Baixos– que hauria experimentat un creixement quasi continu entre el segle XIV i el segle XVIII, com demostren els estudis sobre l'evolució dels salaris reals, del PIB per càpita, dels nivells d'urbanització, de productivitat agrícola, de desenvolupament institucional (com ara el funcionament dels parlaments o la seguretat dels drets de propietat) i fins i tot la producció i el consum de llibres (i, per tant, els nivells d'alfabetització), mentre que la resta del continent dequeia (cas d'Itàlia o Espanya) o, en el millor dels casos, s'estancava (Portugal, Alemanya, Suècia i Polònia). Deixant de banda que la *Little Divergence* recorda molt l'antiga tesi de la superioritat de l'Europa del nord, protestant i emprenedora, sobre la del sud, catòlica i indolent, mandrosa, canviant els arguments religiosos i caracteriològics d'ahir per les magnituds econòmiques reconstruïdes d'avui,¹⁵ i que no és defensa-

13. J. DE VRIES, *La revolución industriosa. Consumo y economía doméstica desde 1650 hasta el presente*, Barcelona, 2009; J. LUITEN VAN ZANDEN, *The Long Road to the Industrial Revolution: The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*, Leiden, 2009; A. DE PLEIJT i J. LUITEN VAN ZANDEN, *Accounting for the «Little Divergence» What drove economic growth in preindustrial Europe, 1300-1800?*, Centre for Global Economic History (CGEH), Utrecht University, Working Paper, 45, 2013.

14. K. POMERANZ, *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton, 2000.

15. L'actualització més recent d'aquestes magnituds, per a Anglaterra i, posteriorment, Gran Bretanya, és la publicada per S. BROADBERRY *et al.*, *British Economic Growth, 1270-1870*, Cambridge, 2015 (entre els autors hi ha el medievalista Bruce M. S. Campbell).

ble afirmar que Anglaterra i Holanda o fins i tot Flandes estaven molt més avançats als segles XIV i XV que les ciutats del nord d'Itàlia o, en general, l'àrea del Mediterrani occidental,¹⁶ el que ara ens interessa és que aquests autors situen l'origen d'aquest creixement que marcarà la divergència del nord d'Europa a partir del 1300, és a dir, just en el mateix moment en què la tesi, diguem-ne tradicional, situa l'inici de la crisi de la baixa edat mitjana.

Com es pot entendre això? ¿Com pot ser que per a uns autors, de reconegut prestigi entre els medievalistes i les tesis dels quals han estat hegemòniques durant pràcticament tota la segona meitat del segle XX, la crisi comenci el 1300 i sigui deguda sobretot a l'esgotament de l'empenta econòmica, després de tres segles de creixement, i que per a d'altres, sobretot els historiadors econòmics d'aquest segle XXI, armats amb estadístiques molt més sòlides que les de fa cinquanta o seixanta anys sobre preus, salaris, població i producció, i assaigs plausibles de reconstrucció del PIB per càpita, 1300 sigui el moment en què es posen en marxa els motors de la innovació i del creixement econòmic modern?

Se m'ocorren dues explicacions possibles. L'una, que no hi va haver «crisi», i que aquesta ha estat sobretot una il·lusió historiogràfica. És una tesi sostinguda d'antic per molts medievalistes, demògrafs com Russell, que va estudiar la població medieval, inclosa la de la Corona d'Aragó, i economistes monetaristes com Robert S. Lopez i Harry Miskimin, per als quals les dificultats només començaren amb la irrupció de la Pesta Negra, i tot i així, malgrat els terribles estralls causats per l'epidèmia, aquests van ser conjunturals i el creixement, aturat o alentit per les calamitats, es reprendria poc després. És la mateixa tesi que sostenen la majoria dels medievalistes britànics actuals, en particular els impulsors de la teoria de la «comercialització» (com Richard Britnell i Bruce Campbell), però també d'altres com Christopher Dyer, per al qual la baixa edat mitjana hauria estat una era de creixement i de transició.¹⁷ En efecte, tant la tesi de la crisi baixmedieval com el seu descrèdit actual no són sinó moviments pendulars d'una historiografia medieval que ha passat diverses vegades d'un extrem a l'altre al llarg del segle XX. I així, mentre que als anys vint i trenta Henri Pirenne i Robert S. Lopez parlaven d'un creixement important de l'activitat comercial als segles centrals de l'edat mitjana, tot emfasitzant la seva influència extensiva sobre el desenvolupament econòmic en general, la reacció «estancacionista» (o «estanflacionista») dels anys cinquanta i seixanta (neomaltusians i neomarxistes), que assoliria el seu cim als anys setanta i vuitanta amb el debat Brenner, portaria a minimitzar l'activitat comercial (es reconeixia, això sí, l'existència de viles i de comerç, però la seva influència global

16. P. MALANIMA, «When did England overtake Italy? Medieval and early modern divergence in prices and wages», *European Review of Economic History* 17, 1, 2013, 45-70.

17. J. C. RUSSELL, *British Medieval Population*, Albuquerque, 1948; i, del mateix autor, *Medieval regions and their cities*, Bloomington, 1972; H. A. MISKIMIN, *La economía de Europa en el Alto Renacimiento (1300-1460)*, Madrid, 1980; R. H. BRITNELL, *The Commercialisation of English Society 1000-1500*, Cambridge, 1993; R. H. BRITNELL i B. M. S. CAMPBELL (ed.), *A Commercialising Economy: England 1086 to c. 1300*, Manchester, 1995; C. DYER, *An Age of Transition? Economy and Society in England in the Later Middle Ages*, Oxford, 2005.

sobre l'economia i la societat no es considerava important), per tornar de nou als anys noranta i primeres dècades del nou segle, i de la mà sobretot dels medievals britànics, a una reapreciació del que ara s'anomena *comercialització*, que no es limitaria ja a les ciutats i als grans homes de negocis, sinó que s'estendria al món rural, als mercats rurals i als de les petites viles mercat. Abans de la Pesta, només a Anglaterra es van fundar més de dos mil mercats rurals i cinc-cents en petites viles, i encara que no tots van resultar exitosos i molts van desaparèixer en l'últim segle i mig de l'edat mitjana, el seu establiment va contribuir a la creació d'una nova infraestructura de mercats formals sobre la qual es fonamentaria l'increment dels tràfics locals, regionals, nacionals i internacionals.¹⁸

L'altra explicació sí que accepta i fa servir la noció de *crisi*, però l'empra en un sentit no necessàriament negatiu, catastròfic o de recessió, sinó més aviat de reajustament, de reconversió, d'«integració» (que és com la defineix Epstein) o fins i tot de «destrucció creativa», en el sentit que li donava Schumpeter, que donaria lloc bé al capitalisme agrari (Brenner), bé al creixement econòmic modern.¹⁹

Dit en altres paraules, que hi hagués una crisi de la baixa edat mitjana dependrà, i molt, del que entenguem per crisi. Si per crisi entenem una concatenació de xocs demogràfics i econòmics causats per la conjunció de calamitats que va viure el segle XIV, haurem de convenir que hi va haver crisi. Si, en canvi, entenem com a tal una profunda recessió econòmica, accelerada per una forta davallada demogràfica, les coses ja no estan tan clares. Si anem encara més enllà i parlem de crisi del sistema econòmic i social, de crisi del feudalisme, fins i tot dins del marxisme trobaríem posicions enfrontades, ja que mentre que per a uns, com Bois, la crisi de la baixa edat mitjana no va ser «la» crisi final del feudalisme, atès que aquest, bé que transformat, en va sortir reforçat, per a d'altres, com Brenner, la crisi no sols va arrasar el feudalisme, sinó que sembrà els gèrmens del capitalisme, si més no a Anglaterra i els Països Baixos.²⁰ La crisi, doncs, pot haver precipitat una profunda i llarga depressió, o pot, per contra, haver intensificat encara més el creixement

18. M. BAILEY, «Historiographical essay: The commercialisation of the English economy, 1086-1500», *Journal of Medieval History* 24, 3, 1998, 297-311. Les aportacions més recents sobre aquest tema són les presentades al congrés *Industrias y mercados rurales en los reinos hispánicos (siglos XIII-XV)*, Murcia, 2017.

19. S. R. EPSTEIN, «The late medieval crisis as an "integration crisis"», dins M. PRAK (ed.), *Early Modern Capitalism: Economic and Social Change in Europe 1400-1800*, Londres, 2001, 23-50; i, del mateix autor, *Libertad y crecimiento: El desarrollo de los estados y de los mercados en Europa, 1300-1750*, València, 2009. Quant a Robert Brenner, a més del debat produït arran del seu article de 1976 a la revista *Past and Present* (T. H. ASTON i C. H. E. PHILPIN (ed.), *El Debate Brenner. Estructura de Clases Agraria y Desarrollo Económico en la Europa Preindustrial*, Barcelona, 1988), vegeu també *Property and Progress: The Historical Origins and Social Foundations of Self-sustaining Growth*, Londres, 2009.

20. La inclusió dels Països Baixos junt amb Anglaterra al capdavant del creixement econòmic és defensada en un llibre que discuteix la pertinència de les tesis de Brenner per al cas holandès, que inclou també una intervenció final seva. P. HOPPENBROUWERS i J. LUITEN VAN ZANDEN (ed.), *Peasants into Farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th century) in light of the Brenner debate*, Turnhout, 2001.

econòmic, mitjançant inversions productives i innovacions tecnològiques, justament per fer front al descens en el nombre de persones, que tindrien com a conseqüència un increment de la productivitat.

Què passaria si de les interpretacions passem als fets (si és que els fets no són també construïts per les interpretacions)?

II

El primer i el més inqüestionable dels fets és el col·lapse demogràfic, atestat àmpliament per fonts de naturalesa molt diversa, des de les purament narratives i impressionistes (cròniques, annals, dietaris) fins a les més documentals (testaments, nomenaments de nous càrrecs civils o eclesiàstics per defunció dels titulars, actes municipals, comptabilitats senyorials). Els segles finals de l'edat mitjana, doncs, es van tancar a la major part d'Europa amb una veritable hecatombe. Entre la meitat i els dos terços de la població, segons les regions, va morir com a conseqüència directa o indirecta de la Pesta Negra.²¹ En efecte, a les baixes causades per l'epidèmia mateixa, que tenia una taxa de letalitat del 80% en la seva varietat bubònica i del 100% en la pulmonar, cal afegir les degudes als seus efectes secundaris, com ara l'estroncament de les famílies i, consegüentment, la interrupció de les activitats econòmiques, la caiguda de la producció, la manca d'ingressos, l'escassa o nul·la atenció als malalts, el descens dels nivells elementals de salubritat i higiene, la hipermortalitat infantil, en particular entre els nens que havien quedat abandonats en emmalaltir o morir els pares...²² La pesta, a més, venia precedida o seguida per altres calamitats, com les caresties, la fam i la guerra, que contribuïren a agreujar encara més el quadre general. I la conjuntura catastròfica, que incorporava també moltes altres variables, com ara l'empitjorament del clima, amb l'inici del que es coneix com la petita Edat del Gel i els seus efectes sobre les anyades agrícoles,²³ intensificà tendències i processos que venien d'abans, com la caiguda de les rendes senyorials –deguda a molts i diversos factors, des de la commutació

21. Tradicionalment, els historiadors han donat unes xifres més baixes, entorn d'una quarta o una tercera part de la població europea (N. J. G. POUNDS, *An Economic History of Medieval Europe*, Londres, 1974; MCEVEDY i JONES, *Atlas of World...*; C. M. CIPOLLA, *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy 1000-1700*, Nova York, 1994), i fins i tot recentment Paolo Malanima suggeria uns percentatges similars: «a fall of 20-25 percent between 1348-52 [és a dir, per a la primera irrupció de l'epidèmia] and another of 5-10 percent from then until 1400», cosa que donaria «an overall decline of about 30 percent between 1348 and 1400», per a una població total estimada en 100 milions abans de la pesta; vegeu P. MANANIMA, «The economic consequences of the Black Death», dins E. LO CASCIO (ed.), *L'impatto della «Peste Antonina»*, Bari, 2012, 311-328, esp. 315. Es tracta d'avaluacions molt conservadores, basades en poques dades. L'estudi més actual i complet, per contra, eleva el percentatge a entre el 45% i el 65% –«probablement en torno al 60 por ciento... en las regiones y países para los que existen datos de cantidad y calidad utilizables», com ara Catalunya, on se situaria entre el 60% i el 70%, BENEDICTOW, *La Peste Negra...*, 505-507.

22. BENEDICTOW, *La Peste Negra...*, 505-507.

23. FAGAN, *La pequeña Edad del Hielo...*; A. ALBEROLA ROMÀ, *Los cambios climáticos: la pequeña edad del hielo en España*, Madrid, 2014.

dels censos en espècie per pagaments en metàl·lic a la pèrdua de valor d'aquests últims a causa de la inflació, passant per la reducció de la mà d'obra i l'augment dels salaris agrícoles, la reacció dels senyors per contrarestar aquesta caiguda, imposant noves càrregues sobre els pagesos i limitant la seva llibertat de moviment, i la resistència i les revoltes camperoles contra les pretensions de la noblesa. Fa ja quaranta anys, Guy Bois emprà el terme d'Hiroshima a Normandia per referir-se als efectes devastadors combinats de la guerra i la revolta en el segon terç del segle XV, quan la població del ducat es va reduir en dos terços,²⁴ però la metàfora es pot aplicar a moltes altres regions europees i no sols a les conseqüències del cataclisme bèl·lic i social, sinó a la suma de tot plegat i, en primer lloc, a la mateixa pesta. Una Hiroshima biològica que, certament, eclipsaria, per la seva magnitud, els horrors de la Segona Guerra Mundial. Europa, o més aviat la part occidental i llatina del continent, passà de ser un «món ple» al voltant del 1300 a ser un territori desolat i mig buit un segle o un segle i mig després.²⁵ La crisi no era només demogràfica ni conjuntural, sinó –en paraules també del mateix Guy Bois– sistèmica, estructural: era tot un sistema social i econòmic, el feudalisme, que s'enfonsava.²⁶ I molts historiadors –sobretot, però no exclusivament, d'orientació marxista– dels anys setanta i vuitanta del segle passat insistien en aquesta dimensió econòmica i social de la crisi, molt més que en l'estrictament demogràfica, i veurien en la reconstrucció que la seguí –especialment en la concentració de la terra en grans explotacions, el recurs a la mà d'obra assalariada, l'increment de la productivitat i la innovació tècnica– els orígens del capitalisme agrari i, en general, del creixement econòmic modern, sobretot a Anglaterra, que és on primer es manifestaren aquests fenòmens.²⁷ A les dificultats demogràfiques i econòmiques –que no es limitaven al camp, sinó que s'estenien també a la manufactura, el comerç i les finances, amb les primeres fallides bancàries i l'increment de l'endeutament públic i privat–, s'afegien les tensions socials –en particular, els aixecaments pagesos com les *jacqueries*, el moviment anglès de 1381 o les guerres remences, però també les revoltes urbanes–, etnicoreligioses –els pogroms antijueus i els atacs a moreries– i politico-militars –l'enfrontament entre els Valois i els Plantagenet pel tron de França, que s'allargaria durant cent anys, la guerra civil castellana, la crisi successòria a la mort de Martí l'Humà a la Corona d'Aragó, la guerra entre les cases de York i Lancaster

24. G. BOIS, *Crise du féodalisme. économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du XIVe siècle au milieu du XVIIe siècle*, París, 1976. En la llarga durada, la caiguda va ser encara més gran, ja que va passar de l'índex 100 el 1314 a l'índex 28 el 1450.

25. La noció de *monde plein* va ser encunyada per Pierre Chaunu als anys setanta, a *Histoire, Science Sociale*, París, 1974, i, sobretot, a *Le temps des réformes: La crise de la chrétienté, l'éclatement (1250-1550)*, París, 1976.

26. BOIS, *La gran depresión medieval...*

27. L'obra de referència és la de R. BRENNER, «Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe», *Past and Present* 70, 1976, 30-75, que donaria lloc a l'anomenat «Debat Brenner», les principals contribucions al qual van ser recollides a T. H. ASTON i C. H. E. PHILPIN (ed.): *El debate Brenner. Estructura de clases agraria y desarrollo económico en la Europa preindustrial*, Barcelona, 1988.

a Anglaterra. Finalment, el desordre i la confusió es deixaren sentir també en l'organització eclesiàstica i en el camp de les idees i les creences, com testimonien el Cisma d'Occident, amb dos papes disputant-se el govern de l'Església, i el qüestionament de les jerarquies i fins i tot de tot l'ordre social, com posaven de manifest les danses de la mort, que igualaven tothom, rics i pobres, poderosos i miserables, en el seu ball macabre, i els crits dels revoltats. «Quan Adam cavava i Eva filava, qui era aleshores el cavaller?», preguntava John Ball als camperols anglesos amotinats el 1381, que bé sabien la resposta: que al començament de tot, en l'alba dels temps, no n'hi havia hagut, de cavallers ni de senyors.²⁸

La crisi de la baixa edat mitjana és, doncs, molt més que una crisi demogràfica i econòmica. Afecta també les estructures productives, les relacions socials, les institucions polítiques i eclesiàstiques, l'espiritualitat, l'art, la cultura i allò tan vaporós que en diem les mentalitats. És tot un món que trontolla i acaba finalment per caure o per transformar-se en un altre de nou. Els contemporanis n'eren ben conscients, i per això mateix parlen de «lo mal any primer» o de «la primera gran mortaldat» per posar un inici al moment en què canvià tot i en què començaren les dificultats, les caresties i fams en el primer cas i els estralls de la pesta en el segon. I, per això mateix, perquè les calamitats se succeïren molt més enllà del Tres-cents i perquè les seves conseqüències van ser més profundes que les pèrdues demogràfiques causades per aquelles, molts historiadors prefereixen eixamplar cronològicament i conceptualment el marc de la crisi i parlar de la «gran depressió baixmedieval», amb la qual es tanca l'edat mitjana i comença la moderna, o de «crisi del feudalisme», perquè era tot el sistema social i no sols la seva economia el que estava en crisi. En aquest sentit, els medievalistes han privilegiat les visions de llarga durada, en particular les associades al debat sobre la transició del feudalisme al capitalisme o, més recentment, als orígens del creixement econòmic modern, enfront de les centrades en el curt termini, en l'impacte de la pesta i els seus efectes immediats.²⁹ Això ha tingut també com a conseqüència que es menystingués el paper de les epidèmies i dels factors exògens en el desencadenament de la crisi –només rehabilitats en els últims anys,

28. John Ball (1338-1381), el capellà que va formular aquesta pregunta en el curs d'un sermó al sud de Greenwich, va ser penjat poc després com un dels instigadors de la insurrecció. El text original diu: «When Adam delved and Eve span, who was then the gentleman? From the beginning all men by nature were created alike, and our bondage or servitude came in by the unjust oppression of naughty men. For if God would have had any bondmen from the beginning, he would have appointed who should be bond, and who free. And therefore I exhort you to consider that now the time is come, appointed to us by God, in which ye may (if ye will) cast off the yoke of bondage, and recover liberty». M. O'BRIEN, *When Adam Delved and Eve Span: A History of the Peasants' Revolt of 1381*, Cheltenham, 2004.

29. R. H. HILTON (ed.), *La transición del feudalismo al capitalismo*, Barcelona, 1977; C. ASTARRITA, «La transición del feudalismo al capitalismo: estudio preliminar», *Anales de Historia Antigua y Medieval* 23, 1983, 123-144; HOPPENBROUWERS i VAN ZANDEN, *Peasants Into Farmers?...*; DYER, *An age of transition?...*; BAS VAN BAVEL, «The Transition in the Low Countries: Wage Labour as an Indicator of the Rise of Capitalism in the Countryside, 1300-1700», *Past and Present* 195, suppl. 2, 2007, 286-303; VAN ZANDEN, *The Long Road...*

amb la cada vegada més gran atenció prestada al canvi climàtic i els factors ambientals³⁰, i que les explicacions se centressin sobretot en els factors endògens, és a dir, en el desequilibri entre població i recursos, com vol la interpretació neomaltusiana (Postan, Duby, Le Roy Ladurie), o en l'estructura de classes agrària, com defensa el marxisme polític (Brenner), o fins i tot en una barreja de totes dues, com postula un marxisme més atent també a les forces productives i no sols a les relacions socials de producció (Pierre Vilar, Rodney H. Hilton, Guy Bois). El resultat és que cada vegada coneixem millor les proporcions, les conseqüències i les causes de la gran crisi baixmedieval i, al mateix temps, continuem mancats d'una interpretació «canònica», consensuada o àmpliament acceptada per la majoria dels historiadors. Introduïm precisions, matisos, noves aportacions documentals, nous enfocaments parcials que il·luminen algun aspecte fins ara obscur o poc tractat, que enriqueixen i fan més complex el quadre general, però ens falta una explicació convincent. Tenim els símptomes; ens falla el diagnòstic. O dit en altres termes, ens falla el relat. Tant perquè fem entrar en joc massa causes com perquè en fem entrar massa poques, en explicacions que al final resulten massa simplistes o massa multilaterals, sense acabar de traure'n el desllorigador ni adonar-nos de les contradiccions. No sols no ens posem d'acord en les causes, l'abast i les conseqüències de la crisi, sinó ni tan sols en la seva mateixa existència.³¹

L'únic cert, documentat, és, com deia abans, que en la baixa edat mitjana es va produir un col·lapse demogràfic, però en el que ja no tots els historiadors coincideixen és en la magnitud d'aquest col·lapse ni en el fet que la societat, l'ordre social i econòmic, col·lapsés també. Ja he fet referència a la reavaluació a l'alça en els últims anys de l'impacte de la pesta. Un dels millors experts i autor del llibre més complet sobre el tema, Ole J. Benedictow, dona uns percentatges de mortalitat per al conjunt de Catalunya arran de la primera irrupció de l'epidèmia de l'ordre del

30. En aquesta rehabilitació dels factors climàtics i ecològics, a més del llibre i l'article ja esmentats de Brian M. Fagan i de Bruce M. S. Campbell, també ha estat molt important el millor coneixement de la «gran fam» que devastà el nord d'Europa, de Rússia a Irlanda, al començament del segle XIV, abans de la irrupció de la pesta; cf. W. CH. JORDAN, *The Great Famine. Northern Europe in the early fourteenth century*, Princeton, 1998.

31. La realitat de la crisi ja era qüestionada fa quasi quaranta anys per J. E. RUIZ DOMÉNECH, «La crisis económica de la Corona de Aragón, ¿realidad o ficción historiográfica», en F. UDINA MARTORELL (ed.), *La mutación de la segunda mitad del siglo XIV en España*, Madrid, 1977, 71-117. I, més recentment, per G. FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión», *Hispania* LXIV/2, 217, 2004, 435-466; «La Baixa Edat Mitjana», dins *Pierre Vilar i la història de Catalunya*, Barcelona 2006, 43-69. D. IGUAL, «¿Crisis? ¿Qué crisis? El comercio internacional en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media», *Edad Media. Revista de historia* 8, 2007, 203-223; i per H. CASADO, «¿Existió la crisis del siglo XIV? Consideraciones a partir de los datos de la contabilidad de la catedral de Burgos», en D. PELÁEZ, M. I. DEL VAL VALDIVIESO i P. MARTÍNEZ SOPENA (ed.), *Castilla y el mundo feudal: homenaje al profesor Julio Valdeón*, Valladolid, 2009, t. III, 9-26; i H. CASADO i A. TENA-JUNGUITO, «Las crisis comerciales en la historia de España? ¿Qué crisis?», en F. COMÍN i M. HERNÁNDEZ (ed.), *Crisis económicas en España, 1300-2012. Lecciones de la historia*, Madrid, 2013, 113-140.

60% al 70% de la població i del 71% dels focs. Per contra, Gaspar Feliu, el millor coneixedor de la demografia catalana medieval, baixa aquests percentatges al 30% de la població i el 20% dels focs.³² Benedictow parteix d'una base documental molt sòlida, a partir dels estudis monogràfics disponibles sobre la plana de Vic, Girona, Barcelona i altres localitats sobretot de la Catalunya Vella, i n'extrapola les mitjanes a tot el Principat. Els càlculs de Feliu, com veurem, són molt més ponderats i tenen en compte les diferències territorials d'una comarca a l'altra. De mitjan segle XIV a finals del segle XV, és a dir, en un segle i mig, Catalunya potser va perdre la meitat de la població o més, però no sembla plausible que aquesta pèrdua es produís en els anys immediatament posteriors a 1348. De moment, l'únic que m'interessa ressaltar ara és la dificultat d'establir unes mesures, uns indicadors bàsics, comuns, fins i tot per al primer brot de la pesta.

Si resulta difícil convenir en unes dades elementals, primàries, com les dimensions, a curt i a llarg termini, de la catàstrofe demogràfica, una de les primeres causes i també una de les manifestacions més incontestables de la depressió baixmedieval, el desacord encara és més gran quan es tracta de delimitar-ne els contorns i l'abast i, sobretot, de construir-ne un relat.

Els Països Catalans constitueixen un observatori excepcional per a l'estudi de la crisi de la baixa edat mitjana, tant per la riquesa de les fonts documentals i per la solvència de la tradició historiogràfica, com per les dinàmiques diferents i fins i tot contradictòries entre el Principat, les Illes Balears i el País Valencià.³³ De fet, el 1950, l'any de la construcció historiogràfica de la «crisi» en el congrés de París per Postan i Hilton, ni Jaume Vicens Vives ni Pierre Vilar, que també hi participaren,

32. BENEDICTOW, *La Peste Negra...*, 507, quadre 38. En realitat, no queda gaire clar què és el que diu exactament aquest autor. En la pàgina 371 esmenta els casos de la parròquia de Sant Andreu de Gurb, on el 1352 la població s'hauria reduït en un 74% respecte dels totals anteriors a la pesta, mentre que a Taradell, la disminució, també el 1352, hauria estat del 66% i, entre els clergues beneficiats de la diòcesi de Barcelona, del 60% entre 1348 i 1360 (Benedictow es basa en els treballs d'A. PLADEVALL, «La disminució de poblament a la Plana de Vich a mitjans del segle XIV», *Ausa* XLIV, 1963, 361-373, i de R. F. GYUG, *The Diocese of Barcelona during the Black Death. The Register Notule Communitium 15 (1348-1349)*, Toronto, 1994); en la p. 374 parla d'uns índexs de mortalitat a tot Catalunya durant la Pesta Negra del 50-70%; i en el quadre de la p. 507 atribueix a Catalunya un retrocés del 60-70% de la població general. En canvi, en la nota 5, a les pàgines 508 i 509, parla d'una reducció del 60-65%, però per a tot el període de 1347 a 1497 (basant-se ara en J. IGLÉSIES, «El poblament de Catalunya durant els segles XIV i XV», dins *VI Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Madrid, 1959, 247-270), tot deixant en el 55% la caiguda atribuïble a la Pesta Negra. Quant a les estimacions de Gaspar Feliu, encara inèdites, hi tornaré més endavant amb més detall.

33. He fet ja esment al cas de Catalunya; a Mallorca, els percentatges de retrocés documentats són molt més baixos, com veurem, i al País Valencià, la tendència en el llarg període –ja que no disposem de dades per als efectes immediats de la pesta– és més aviat a l'alça, de ràpida recuperació dels estralls causats per l'epidèmia, gràcies a una immigració constant, en un context general de reajustament –demogràfic i econòmic– regional. Vegeu, entre altres, G. NAVARRO, D. IGUAL i J. APARICI, «Los inmigrantes y sus formas de inserción social en el sistema urbano del reino de Valencia (siglos XIV-XVI)», *Revista d'Història Medieval* 10, 1999, 161-199.

trobaren cap «crisi» en el camp català en el segle XIV, i de l'única crisi que van poder parlar va ser en les finances i el comerç.³⁴ La veritable crisi, afirmaven tots dos, vindria en el segle XV, amb el conflicte remença i la guerra civil. Per contra, a Mallorca, la davallada demogràfica és ja anterior a la pesta, al 1348, i s'aguditzava en la segona meitat de la centúria. Per la seva part, el País Valencià, un territori conquerit a l'Andalus i incorporat a la Corona d'Aragó en la primera meitat del Dos-cents, no era de cap manera, el 1300, i menys encara, al final del segle XIII, un món ple, un país superpoblat. El creixement –demogràfic i econòmic– estava lluny d'haver assolit el seu sostre i, de fet, no és sinó a partir d'aleshores que comença veritablement.

III

El més elemental sentit comú ja ens hauria de prevenir contra l'aplicabilitat de les interpretacions neomaltusianes als Països Catalans i, en general, al conjunt de la península Ibèrica. Catalunya devia estar molt poblada al començament del segle XIV, probablement molt més del que suggerien les estimacions fetes fins ara, però ni el Principat ni menys encara Mallorca –d'on havia desaparegut tota la població andalusina, exterminada, fugida o venuda com a mà d'obra esclava als ports de la Mediterrània occidental– i el País Valencià –on els musulmans continuaven constituint durant moltes dècades després de la conquesta més de la meitat de la població i encara representaven un terç al moment de la seva expulsió, el 1609–eren «mons plens». Pocs o molts, la majoria dels colons establerts en el segle XIII als nous regnes de Mallorca, València i Múrcia procedien del Principat, que ja havia hagut de fer un important esforç repoblador un segle abans per reomplir la Catalunya Nova, tot i la permanència de nombroses comunitats musulmanes entre Lleida i Tortosa; i molts –no tots– dels nous pobladors del territori conquistats per Jaume I procedien al seu torn de les tot just –en feia a penes vuitanta-cinc o noranta anys– colonitzades terres del Segre i de l'Ebre; i fins i tot, alguns dels colons instal·lats a València venien de Mallorca, de la mateixa manera que alguns dels establerts a Múrcia procedien del País Valencià. Ferran Garcia-Oliver ha estat el primer a traduir en xifres la sagnia demogràfica que representaren per al Principat, i en particular per a la Catalunya Vella, totes aquestes colonitzacions. En la seva opinió, no menys de 65.000 pagesos deixaren les seves cases al nord del Llobregat per a colonitzar la Catalunya Nova, les Illes Balears i el nou regne de València

34. Tots dos, però, adequarien posteriorment el seu relat a l'argumentació i la cronologia neomaltusianes de la crisi; J. VICENS VIVES, «La economía de los países de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media», dins *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Madrid, 1959, 103-135, on critica Kosminky per negar que els dos segles finals de l'edat mitjana fossin un període de contracció demogràfica i econòmica, tot insistint en la depressió iniciada el 1350 amb el descens de la població, l'atonía del món dels negocis i l'estancament financer, però també la deficient producció agrícola, la manca de mà d'obra i la immobilització de capitals (afirmacions, sobretot pel que fa al camp i a la demografia, que Vicens no fonamenta en cap dada concreta); i P. VILAR, «Le déclin catalan du bas Moyen Âge. Hypothèses sur sa chronologie», dins *Estudios de Historia Moderna* VI, 1956-1959, 1-68.

entre 1150 i 1270, un volum poblacional que el 1300 devia ser ja de l'ordre dels 75.000.³⁵ Si en comptes de només pagesos, considerem el total de colons –mantenint el mateix percentatge que fa servir Garcia-Oliver: que els camperols representen, com a mínim, el 75% del total–, el seu nombre devia ser de prop de 90.000 i de 100.000, respectivament, en ambdues dates. Una xifra sens dubte important, la significació de la qual, però, no s'ha de considerar tant en termes estrictament quantitativs o demogràfics –el Principat, com veurem, devia comptar més de 560.000 habitants cap al 1300–, com en les transformacions que va comportar en la societat rural de la Catalunya Vella, de l'estructura del poblament a les formes d'organització comunitària i molt en particular les formes de dependència que vincularen els pagesos a la terra, o millor, a la casa, al mas.³⁶

L'intent de quantificació de Ferran Garcia-Oliver és ben lloable, perquè posa en xifres la gran mobilitat geogràfica dels segles XII i XIII, que seguí a les grans conquestes territorials del període. Però fins i tot aquells que no les accepten o que renunciïn a proposar estimacions, hauran de convenir que la colonització dels nous regnes de Mallorca i de València (i fins i tot de Múrcia), com en general de la meitat meridional de la península, es va fer amb contingents demogràfics de la meitat septentrional, és a dir, de Portugal, Castella i Catalunya (i, en menor mesura, també d'Aragó i de Navarra). I que, per tant, la crisi del segle XIV, si és que n'hi hagué, no va poder tenir el seu origen en la superpoblació dels regnes ibèrics, en la saturació de la superfície cultivada i en els rendiments decreixents de l'agricultura, quan justament el que hi havia eren terres –les arrabassades als pagesos andalusins– i el que mancaven eren homes que les cultivessin, tant al nord com al sud; i en ambdues meitats de la península, les terres ocupades i explotades eren les de millor qualitat i més alts rendiments, afavorits sovint pels beneficis de la irrigació, i encara quedava molt perquè el nombre d'homes i el procés de rompuda i colonització de noves terres arribessin a cap sostre. Als Països Catalans, com al conjunt de la península, la sobtada caiguda de la població i la crisi demogràfica que la va seguir no van ser el resultat de cap desequilibri maltusià, sinó del brusca i brutal impacte de la Pesta Negra, que afectà la major part de les regions europees, amb independència que l'estat de la seva demografia fos més o menys bo.

Fins fa ben poc, la majoria dels historiadors han continuat donant per bones les estimacions que va oferir Jordi Nadal en la seva contribució a la *Història de Catalunya* dirigida per Joaquim Nadal i Philippe Wolff, fa ja més de trenta anys, o les que havia avançat vint-i-cinc anys abans Josep Iglésies en el seu estudi dels fogatges catalans. Nadal calculava en mig milió el nombre d'habitants del Principat el 1300

35. F. GARCIA-OLIVER, «Terra e libertà. La mobilità contadina in Catalogna, nelle Isole Baleari e nel Paese Valenzano (XII-XIII sec.)», dins R. LUUCH, P. ORTÍ, F. PANERO i L. TO (ed.), *Migrazioni interne e forme di dipendenza libera e servile nelle campagne bassomedievali dall'Italia nord-occidentale alla Catalogna*, Cherasco, 2015, 197-232.

36. LUUCH *et al.*, *Migrazioni interne e forme...*, 198. Justament, l'objectiu de l'article de Garcia-Oliver és analitzar les repercussions que tingué a Catalunya l'emigració pagesa als nous territoris conquistats als segles XII i XIII.

i en menys de la meitat, uns 225.000, el 1497.³⁷ Nadal també ofería xifres intermèdies entre aquestes dues dates, totes elles per al segle XIV: 476.820 el 1347, és a dir, tot just abans la Pesta Negra, 381.456 el 1359-1360, 340.184 el 1365-1366 i 293.352 el 1378-1381. Les magnituds de l'historiador gironí no sols certificaven que Catalunya havia patit una greu crisi demogràfica en l'últim segle i mig de l'edat mitjana, com ja havien apuntat altres historiadors, particularment Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar, sinó que aportaven ordres de mesura d'aquest enorme col·lapse i mostraven que, si bé la major part de les pèrdues s'havien produït al segle XIV, la depressió s'havia prolongat, i de manera també molt acusada, durant tot el segle XV. Com que el primer fogatge general per a tot Catalunya es va fer el 1359-1360, les quantitats que donava Nadal estaven basades en part en aquesta font fiscal i, en part, per al període anterior, en estimacions fonamentades en el seu bon coneixement de la demografia medieval i moderna. D'acord amb els seus càlculs, el Principat hauria perdut el 20% de la seva població entre 1348 i 1360, és a dir, en els anys immediatament posteriors al primer embat de la pesta, i més del 50% entre 1348 i 1497.

Les xifres de Nadal han estat àmpliament acceptades –entre altres raons, perquè continuem basant-nos en els fogatges com a única font disponible i perquè no s'han emprat altres mètodes per processar la informació que contenen– i han estat utilitzades per acreditar la greu crisi econòmica que patí una Catalunya que hauria perdut més de la meitat de la seva població en l'últim segle i mig de l'edat mitjana. Tanmateix, la recent síntesi de Benedictow, l'obra de referència sobre la Pesta Negra, no sols eleva les pèrdues per al Principat, com hem vist, a entre el 60% i el 70%, sinó que les situa immediatament després de la primera irrupció de l'epidèmia, basant-se en els estudis d'altres autors sobre algunes comarques i localitats catalanes. Uns percentatges que no semblen en absolut plausibles. En efecte, si els 381.456 habitants que dona el fogatge de 1359-1360 fossin només el 40% o el 30% de la població que hi havia abans de la pesta, això significaria que el nombre total hauria estat d'entre 953.690 i 1.271.520 habitants, magnituds sense cap mena de dubte excessives (el cens de Floridablanca, de 1787, tot i la forta ocultació que segurament conté, dona 814.412 habitants per a Catalunya)³⁸. És poc versemblant que el Principat hagués estat tan (super)poblat abans de l'epidèmia, però sí que

37. J. NADAL, «La població», dins J. NADAL i PH. WOLFF (coord.), *Història de Catalunya*, Barcelona, 1983, 65-94.

38. J. IGLÉSIES (ed.), *Els cens del comte de Floridablanca 1787: part de Catalunya*, Barcelona, 1969-1970. Els càlculs que fa BENEDICTOW, *La Pesta Negra...*, 508, n. 5, són diferents. L'historiador noruec parla primer de focs, 85.822 el 1359-1360, que redueix a 78.000 immediatament després de la pesta (la diferència es deuria a un increment del 10% en els onze o dotze anys que van de 1349 a 1359-1360) i que multiplicada per un coeficient de 3,85 habitants per foc, donaria un total de 300.000. Com que el nombre de focs abans de la pesta hauria estat d'uns 153.000 i el coeficient que aplica Benedictow per a aquest període és de 4,35 habitants per foc, el nombre total de persones a Catalunya abans de l'epidèmia hauria estat de 665.000. Per contra, els 60.570 focs de 1497, multiplicats per un coeficient de 4,35, donarien una població total de 263.500 habitants, la qual cosa suposaria un descens del 60% entre mitjan segle XIV, just abans de la pesta, i el final del segle XIV.

és probable que ho hagués estat més del que pensava Nadal i es repeteix en totes les síntesis sobre la població catalana medieval.

En un treball encara inèdit, Gaspar Feliu recalcula les dades certes del fogatge de 1359-1360, l'única font disponible, insisteixo, per a qualsevol estimació. Els 104.075 focs que hi són registrats (i no els 85.822 que fa servir Benedictow basant-se en Iglésies),³⁹ Feliu els incrementa en un 10% per les possibles ocultacions, i això dona un total de 114.483 focs o, si hi apliquem un coeficient de 4 persones per foc, plausible per a una societat ja colpejada per l'epidèmia, 457.930 habitants. Si acceptem una davallada del 20% entre 1348 i 1360 –el percentatge que proposava Nadal, més admissible que no pas el 60-70% de Benedictow, tot i la correcció d'una recuperació del 10% entre 1349 i 1359-1360–, el nombre de focs el 1347 hauria estat de 143.103 i el d'habitants, de 715.516, aplicant-hi ara un coeficient de 5 persones per foc, més probable en un període de creixement. La caiguda hauria estat més forta en el nombre de persones (el 36%) que en el de focs (el 20%), ja que, si bé en alguns casos haurien desaparegut focs sencers, en d'altres haurien perdut només una part dels seus membres. Hem de pensar, d'altra banda, que la població catalana devia estar el 1347 en ple creixement, perquè altrament els 715.516 habitants de 1347 no representarien el pic assolit abans de la pesta i el seu nombre encara hauria estat més alt en les dècades anteriors si la població es trobava ja en retrocés. Per això, Feliu va una mica més lluny i, aplicant de manera regressiva un increment anual del 0,47% a la xifra obtinguda per a 1347, estima en 112.680 el nombre de focs el 1300 i en 563.398 el nombre d'habitants.

QUADRE 1
La població de Catalunya al segle XIV

	<i>Focs</i>	<i>Habitants</i>
1300	112.680	563.398
1347	143.103	715.516
1359-60	114.483	457.930

Font: G. FELIU, 2016.

El més suggestiu de les estimacions de Feliu és que, a més de fornir unes magnituds plausibles, permet construir un relat diferent i més ajustat de l'evolució demogràfica i econòmica del Principat al segle XIV. En primer lloc, que el mig milió de catalans que proposava Nadal per a mitjan segle XIV ja s'hauria assolit i superat

39. Efectivament, com ja he dit, les xifres de Benedictow es basen en les estimacions de J. IGLÉSIES («El poblament de Catalunya...»), que dona 85.822 focs per al 1359, 95.869 per al 1376, 78.114 per al 1378 i 60.570 per al 1497. Quan a Gaspar Feliu, i a l'espera de la publicació del treball en curs, vegeu «Evolución y asentamiento de la población» dins A. SESMA (ed.), *La Corona de Aragón en el centro de su historia, 1208-1458. Aspectos económicos y sociales*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2010, 31-58.

al començament de la centúria. En segon lloc, que el creixement demogràfic no s'hauria aturat al voltant de 1300 sinó que hauria prosseguit durant tota la primera meitat de la centúria per assolir el seu màxim just abans de la pesta, el 1347, amb una mica més de 700.000 habitants, que és una quantitat elevada però molt més versemblant que les ofertes fins ara, que la deixaven en mig milió. I en tercer lloc, que la caiguda demogràfica, i amb ella la crisi econòmica, sobtada i brusca, es va iniciar amb els estralls de la pesta, i no abans. És a dir, que sense la irrupció de l'epidèmia no hi hauria hagut interrupció del creixement. La caiguda va ser d'un terç o un quart de la població (el 20% dels focs i el 36% dels habitants), que es correspon amb les estimacions tradicionals per al conjunt d'Europa, amb el primer brot de la pesta, que va ser el més mortífer, i després la taxa de mortalitat es reduí: l'11% entre el fogatge de 1359-1360 i el de 1365-1366, i el 13,7% entre aquest últim i el de 1378-1381. En conjunt, la davallada hauria estat del 38,7% en els trenta o trenta-tres anys posteriors a la irrupció de l'epidèmia i després de quatre atacs, a un ritme anual de decreixement de l'1,2% (1,8% entre 1348 i 1365-1366 i 1% entre 1365-1366 i 1378-1381). L'impacte hauria estat especialment violent els primers anys, però hauria anat apaivagant-se en les dècades següents, bé que la taxa de decreixement (prop de l'1% anual) hauria estat suficient per dificultar la recuperació i allargar i engrandir la depressió.

Mallorca constitueix un cas excepcional per la qualitat de les seves fonts. S'han conservat censos del morabatí, un impost que es recaptava cada set anys, per al període anterior i posterior a la pesta. I el que mostren aquests censos és que l'empenta demogràfica de l'illa s'havia esgotat ja en el primer terç del segle XIV i que els efectes de l'epidèmia es deixaren sentir sobre una població estancada, si no ja en clar retrocés. Entre 1343 i 1349, la davallada va ser de només el 17,2% (més forta a la part forana, el 24,3%, que a Ciutat, el 8,1%), però del 28,5% (26,1% i 31,8%, respectivament), si eixemplem l'observació a l'arc cronològic entre 1336 i 1349. En canvi, la població es recuperà en els quinze anys següents, i el 1364 el nombre de focs havia augmentat en quasi un 14% (més al nucli urbà, un 22,6%, que al camp, un 7,2%). En el llarg termini, les pèrdues van ser considerables, de l'ordre del 45% per al conjunt de l'illa (i d'un brutal 60% per a la capital), entre 1336 i 1444-1451. Però l'important és remarcar que el retrocés no va ser sostingut, lineal, que hi hagué moments de recuperació, sobretot en el segle XIV, i que la crisi del Quatre-cents tenia també altres causes que la persistència de les plagues.⁴⁰

40. A. SANTAMARÍA ARÁNDEZ, «La Peste Negra en Mallorca», dins *VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó. 2. La Corona d'Aragó en el segle XIV*, València, 1969, vol. 1, 103-132; i, del mateix autor, «Mallorca en el siglo XIV», *Anuario de Estudios Medievales* 7, 1970-1971, 165-236; F. SEVILLANO COLOM, «La demografía de Mallorca a través del impuesto del morabatí: siglos XIV, XV y XVI», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* 34, 1973-1975, 233-273; G. MORRO, *Mallorca a mitjan segle XV. El Sindicat i l'Alçament Forà*, Palma de Mallorca, 1997; R. URGELL, *Mallorca en el segle XV*, Palma de Mallorca, 2000; J. JUAN VIDAL, «Mallorca en la segunda mitad del siglo XV. Panorama socioeconómico», *Medicina Balear* 2007, 22-32. Tot i algunes petites discrepàncies, les dades de Santamaría i de Sevillano Colom, resumides en el quadre 2, són bastant coincidents en termes generals.

QUADRE 2
La població de Mallorca al segle XIV

SANTAMARÍA						SEVILLANO			
Ciutat		Part Forana		Total		Ciutat	Part Forana	Total	
Focs	Habitants	Focs	Habitants	Focs	Habitants	Focs	Focs	Focs	
1329	5.256	26.780	6.984	34.920	12.340	61.700	5.398	6.991	12.389
1343	4.124	20.620	7.134	35.670	11.258	56.290	4.124	7.181	11.305
1350	3.947	19.735	5.514	27.570	9.461	47.305	3.692	5.469	9.161
1364						4.910	5.963	10.873	
1451						2.220	4.702	6.922	
1489						2.949	6.305	9.254	
1503						N2.784	6.423	9.207	

Font: SANTAMARÍA, «La Peste Negra...»; i SEVILLANO, «La demografia...».

Si al Principat el retrocés demogràfic va ser del 60% entre mitjan segle XIV i finals del segle XV, a Mallorca hauria estat del 44% entre 1329 i 1451, moment a partir del qual la població començà a recuperar-se, amb caigudes tan brutals com el 83% a Alaró i el 70% a Bunyola en només set anys, de 1343 a 1350, els anys de la irrupció de la pesta. Per al País Valencià no disposem de dades generals per al segle XIV, però les que es conserven per a algunes localitats semblen indicar que, tot i la virulència de l'epidèmia, la població encara es trobava en una fase ascendent, les pèrdues demogràfiques es van cobrir ràpidament i els 200.000 habitants del final del segle XIII i potser 250.000 de mitjan segle XIV ja devien ser 300.000 al final d'aquesta mateixa centúria, gairebé la mateixa xifra que un segle més tard, al començament del segle XVI, ja que el segle de dificultats per a la societat valenciana –encara que més d'estancament i reequilibris geogràfics que de retrocés demogràfic– va ser més el quatre-cents que no pas el Tres-cents.⁴¹ Dos dels casos que són més coneguts, el d'Alzira i el de la ciutat de València, permeten veure com la població continuà augmentant després de les successives onades de la pesta, per bé que, mentre la primera experimentaria un fort retrocés en el segle XV, la segona continuaria incrementant els seus efectius humans al llarg de tota la centúria.

41. A. FURIÓ, *Història del País Valencià*, València, 1995.

QUADRE 3
La població d'Alzira i de València als segles XIV i XV

	<i>Alzira (focs)</i>		<i>València (focs)</i>	
1355	1.676	morabatí	6.905	morabatí
1361	1.642	morabatí	6.889	morabatí
1373	1.632	morabatí		
1387	1.643	peita		
1398	1.766	cisa		
1399	1.794	cisa		
1404-09			12.000 (9.000 intramurs)	
1433	1.263	morabatí		
1451	898	morabatí		
1481	965	morabatí		
1489			8.840 (només intramurs)	
1493	762	morabatí		
1499	550	morabatí		
1505	770	morabatí		
1510	954 cases	(cens de 1510)	11.432 cases (9.879 intramurs)	
1511	880	morabatí		

Fonts: Per a Alzira, Furió;⁴² per a València, Russell,⁴³ García Cárcel,⁴⁴ Rubio Vela⁴⁵ i Navarro.⁴⁶

En total, i amb tota la prudència que unes dades fragmentàries i discontinües imposen, però també amb la fermesa que dona poder disposar d'aquestes dades, podem estimar en poc més d'un milió d'habitants la població dels Països Catalans poc abans de la pesta (repartida en uns 715.000 al Principat, 250.000 al País Valencià i 70.000 a les Illes), i en uns 630.000 al final del segle XV (280.000 al Principat, 300.000 al País Valencià i 53.000 a les Illes), amb un descens global,

42. A. FURIÓ, *El camperolat valencià en l'Edat Mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XVI)*, tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1986, vol. I, 194.

43. JOSIAH C. RUSSELL, «The medieval monedatge of Aragon and Valencia», *Proceedings of the American Philosophical Society* 106, 1962, 483-504.

44. R. GARCÍA CÁRCCEL, «El censo de 1510 y la población valenciana de la primera mitad del siglo XVI», *Saitabi* XXVI, 1976, 176-184.

45. A. RUBIO VELA, «La población de Valencia en la baja Edad Media», *Hispania* LV/2, 1995, 495-525. Vegeu també la crítica que en fa E. CRUSELLES, «La población de la ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV», *Revista d'Història Medieval* 10, 1999, 45-84.

46. NAVARRO, IGUAL i APARICI, «Los inmigrantes...».

doncs, del 38,5% al llarg de segle i mig, que amaga el que en realitat van ser dinàmiques particulars molt diferents (una forta caiguda demogràfica –de més del 60%– a Catalunya, un retrocés menor –del 25%– a les Illes i un creixement del 20% al País Valencià).

IV

Que els Països Catalans no fossin un «món ple» al final del segle XIII o la primera meitat del XIV, no vol dir que estiguessin buits o que la seva població no s'hagués incrementat considerablement a partir del Dos-cents. De fet, un índex d'aquest creixement i un símptoma de crisi, anterior a la pesta, van ser les contínues caresties i fams que s'hi encadenaren a partir dels anys trenta del 1300. La població havia crescut tant, sobretot a les ciutats, que la producció agrícola del país ja no era sempre suficient per alimentar-la, de manera que havia de recórrer cada vegada més a la importació regular de cereals. I quan ni tan sols les importacions bastaven, o es veien obstaculitzades o disminuïdes per males collites en les regions productores o per bloqueigs militars o polítics, sobrevenia la crisi i la fam. Al capdavall, aquest havia estat en part l'argument de Perroy, per a qui, com hem vist, la insuficiència de la infraestructura comercial de l'època no permetia la importació massiva de cereals de les regions excedentàries a les deficitàries, i contribuïa, per tant, a la multiplicació de les caresties i les fams.

Allò cert és que els Països Catalans van viure la seva primera crisi el 1333, conegut per les cròniques coetànies o una mica posteriors com «lo mal any primer» (fórmula que apareix en un cronicó gironí)⁴⁷ o com «l'any de la fam». Totes dues expressions donen a entendre que l'escassetesa de cereals –i amb ella, la carestia i la fam– va ser particularment aguda, i, sobretot la primera, suggereix que, per als contemporanis, es tractava d'un fenomen nou –no n'hi havia hagut abans, d'anys tan «mals»– i persistent –no va ser un mal any aïllat, sinó el «primer» d'una sèrie.⁴⁸ Fins a la irrupció de la Pesta Negra, la caiguda de la població no va ser un símptoma de la crisi; la carestia i la fam, sí. Segons el monjo d'Ullà que encunyà l'ex-

47. «Fuit caristia omnium vidualium, et ideo inter nos fuit nominatus annus mal any primer». La citació, publicada originalment per Pella i Forgas, la recull Agustín Rubio en el primer article referenciat en la nota següent.

48. A. RUBIO, «A propósito del “mal any primer”. Dificultades cerealísticas en la Corona de Aragón en los años treinta del siglo XIV», dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre*, València, 1982, vol. III, 475-487; i del mateix autor, «Crisis agrarias y carestias en las primeras décadas del siglo XIV. El caso de Valencia», *Saitabi* XXXVII, 1987, 131-147; A. RUBIO i M. RODRIGO LIZONDO, «El problema frumentari a València i la crisi de la Unió (1340-1348)», dins E. BELENGUER (dir.), *Homenatge al Doctor Sebastià García Martínez*, València, 1988, vol. I, 89-102; i encara, A. RUBIO, «Pesta, fam i guerra», dins E. BELENGUER (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans. 3: La forja dels Països Catalans, segles XIII-XV*, 1996, 75-89. Vegeu també A. FURIÓ, «Disettes et famines en temps de croissance. Une révision de la “crise de 1300”: le royaume de Valence dans la première moitié du XIVe siècle», dins M. BOURIN i J. DRENDEL (ed.), *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, Roma, 2011, 343-416.

pressió, tot el poble menut del camp havia mort, mentre que les *Rúbriques de Bruniquer*, una mica més tardanes, afirmen que a Barcelona el nombre de morts pujà a deu mil. La xifra pot ser exagerada, però tradueix en tot cas la profunda impressió que la fam havia deixat entre els coetanis. A aquests indicis subjectius, «impressionistes», podem afegir dades més precises, quantificables, com l'alça desorbitada dels preus del blat, que arribà a costar 42 sous la quartera (per bé que vuit anys abans, el 1325, encara havia pujat més: 61 sous).⁴⁹ Per a Pierre Vilar, tot i la seva contundència, no deixa de ser una crisi de cicle curt, una crisi «labroussianna», típica de l'antic règim: només dura dos mesos, fins a l'arribada a Barcelona de vaixells carregats de blat de Tortosa i de Sicília.⁵⁰

En temps de crisi, i sens dubte aquests que ara vivim ho són, una part important de la població passa fam. No una fam conjuntural, deguda a una mala anyada agrícola o a una disrupció dels sistemes ordinaris d'abastiment, a una sobtada carestia d'aliments, en el doble sentit d'escassetat i d'alça dels preus, sinó una fam més profunda, estructural, que té a veure menys, avui o fa sis-cents cinquanta anys, amb les oscil·lacions climàtiques o els daltabaixos del mercat que amb l'estructura de classes i (la privació de) els drets socials. En la Catalunya rica i desenvolupada del segle XXI, com denunciava el Síndic de Greuges,⁵¹ hi ha un problema real de malnutrició infantil, un problema que té arrels socioeconòmiques i que es dona també en altres societats desenvolupades en què, enmig de molta riquesa, hi ha bosses ben grans de pobresa, de persones que passen fam i que són les primeres víctimes de la crisi. I un informe recent estima en prop de mig milió les llars afectades al País Valencià per processos d'exclusió social, és a dir, el 26% de totes les llars, un percentatge que baixa al 21% al Principat i puja al 27% a les Illes Balears.⁵² Però no es tracta de parlar només de les conseqüències socials de la crisi –l'actual o la medieval– o de dir que tindrà uns efectes diferents segons els grups socials, segons l'estructura de classes. Això ja ho van dir fa molt de temps els historiadors marxistes que, tanmateix, acceptaven l'explicació neomaltusiana –el desequilibri entre població i recursos– com a detonant de la conjuntura crítica. L'important dels nous enfocaments, com ara les tesis d'Amartya Sen –que tenen ja més de trenta anys, encara que la seva adopció pels historiadors, i en particular pels medievalistes, és molt més recent–, és que canvien el focus d'atenció de l'oferta d'aliments a la incapacitat de grups de persones per aconseguir aliments; persones que no poden accedir a aliments adequats a causa de la seva pobresa i al marge de la disponibilitat d'aquells aliments, de manera que es pot donar una fam encara que hi hagi oferta d'aliments i que els mercats funcionin bé. La fam també pot ser pro-

49. C. BATLLE, *La crisis social y económica de Barcelona a mediados del siglo XV*, Barcelona, 1973, 45-46.

50. P. VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, Barcelona, Edicions 62, 1964-1968, vol. II, 162-163.

51. *Informe sobre la malnutrició infantil a Catalunya*, Barcelona, Síndic de Greuges, agost de 2013.

52. *VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2014*, Madrid, Fundación Foessa-Cáritas, 2014, 192, taula 3.21.

duïda pel que ell anomena *exchange entitlement decline*, és a dir, per la caiguda dels salaris i l'augment dels preus dels aliments. L'important, en tot cas, és que per a Sen, les grans fams del segle XX, que són les que ell ha estudiat, no van ser desencadenades per caigudes catastròfiques en la producció o en la disponibilitat d'aliments sinó per la pèrdua de capacitat adquisitiva per part de determinats grups socials.⁵³

¿Fins a quin punt, per centrar-nos en un dels components més reiterats i visibles de les crisis, la fam no va ser produïda, als segles XIV i XV, per la caiguda en la producció i disponibilitat d'aliments, en particular de blats, amb els quals es feia el pa, l'aliment bàsic de la dieta baixmedieval? Si féssim cas de les súpliques del Consell de la ciutat de València –o d'altres viles de la Corona d'Aragó– al monarca per tal que impedís l'exportació de gra o que en facilités la importació, pràcticament tots els anys, abans i després de la pesta, hi hauria hagut caresties i fams. I així ho han documentat Antoni Riera i Pere Benito per a Catalunya i Agustín Rubio per al País Valencià.⁵⁴ Això no vol dir, però, que totes aquestes fams adquirissin dimensions extraordinàries i donessin lloc a veritables calamitats. Els contemporanis sabien distingir-les molt bé, i per això, com hem vist, es refereixen a 1333 com «lo mal any primer», tant per les seves proporcions com, sobretot, perquè marcava un punt d'inflexió amb relació a les anteriors. Naturalment que hi hagué moltes més

53. A. SEN, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford, 1981. Per a una avaluació crítica de les tesis de Sen, vegeu S. DEVEREUX, «Sen's Entitlement Approach: Critiques and Counter-critiques», *Oxford Development Studies* 29, 3, 2001, 245-263. L'enfocament de Sen ha estat aplicat a les fams de l'edat mitjana pel grup d'historiadors que treballa sobre la conjuntura del 1300; vegeu, entre d'altres, M. BOURIN, S. CAROCCI, F. MENANT i LL. TO FIGUERAS, «Les campagnes de la Méditerranée occidentale autour de 1300: tensions destructrices, tensions novatrices», *Annales HSS*, 3, juliol-setembre 2011, 663-704; M. BOURIN i F. MENANT, «Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale», dins M. BOURIN, F. MENANT i J. DRENDEL (ed.), *Les disettes dans la conjoncture de 1300 en Méditerranée occidentale*, Roma, 2011, 9-33. Vegeu també P. BENITO, «De Labrousse a Sen. Modelos de causalidad y paradigmas interpretativos de las crisis alimentarias preindustriales», dins P. BENITO (ed.), *Crisis alimentarias en la Edad Media. Modelos, explicaciones y representaciones*, Lleida, 2013, 15-32. Dins la cada vegada més nombrosa bibliografia sobre la fam, cal destacar l'àmplia panoràmica històrica que dona J. M. SALRACH a *La fam al món. Passat i present*, Vic, 2009.

54. A. RIERA MELIS, «Els pròdroms de les crisis agràries de la baixa Edat Mitjana a la Corona d'Aragó. 1: 1250-1300», dins *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1991, 35-72; i del mateix autor, «Crisis frumentarias y políticas municipales de abastecimiento en las ciudades catalanas durante la Baja Edad Media», dins H. RAFAEL OLIVA i P. BENITO (ed.), *Crisis de subsistencia y crisis agrarias en la Edad Media*, Sevilla, 2007, 125-160; A. RIERA MELIS (ed.), *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana*, Barcelona, 2013; P. BENITO i A. RIERA MELIS (ed.), *Guerra y carestía en la Europa medieval*, Lleida, 2015; els articles ja citats d'Agustín Rubio Vela en la nota 48 i també, del mateix autor, A. RUBIO, «Vicisitudes demográficas y área cultivada en la Baja Edad Media: consideraciones sobre el caso valenciano», *Acta Historica et Archaeologica mediaevalia* 11/12, 1990, 259-297; i «Valencia y el control de la producción cerealista del Reino en la baja Edad Media: orígenes y planteamiento de un conflicto», dins *Demografía y sociedad en la España bajomedieval. Aragón en la Edad Media*, Saragossa, 2002, 33-65.

fams abans de 1333, com les que els tres autors ara citats i d'altres han identificat,⁵⁵ però la d'aquell any deixà una forta empremta en la consciència de les gents, que la recordarien com la primera d'un cicle nou, d'una sèrie de grans crisis alimentàries que colpejarien els Països Catalans en els segles següents.⁵⁶ Un cronista valencià de la segona meitat del segle XV, que tenia, per tant, una perspectiva de més de segle i mig de calamitats, de successió i acumulació de pestes, guerres i fams, només parla de quatre grans fams al llarg de tot el període: dues al tres-cents, 1347 i 1374, i dues al quatre-cents, 1435 i 1475. El primer d'aquests quatre moments excepcionals, «memorables», 1347, «fonch l'any de la gran fam, que pujà lo cafís del forment .XII. e .XIII. liures en terra del rey d'Aragó», mentre que l'últim, 1475, «fonch gran fam general per tot lo món, que les gens perien de fam, que no s-i trobava blats».⁵⁷ No es tracta de negar la persistència de caresties i fams, que van ser nombroses abans i després de 1333, sinó de distingir entre les que eren més o menys habituals, inherents gairebé a l'estructura productiva i el sistema d'intercanvis, provocades per una mala anyada agrícola o per una interrupció en el subministrament de les importacions, per guerra o per especulació, i les que van tenir un impacte molt més general i sever, com les quatre consignades pel dietarista valencià. El castellà i el francès, dues llengües romàniques pròximes, distingeixen entre *hambre* i *hambruna*, entre *faim* i *famine*, justament per emfasitzar la magnitud i el caràcter extraordinari de les segones. Caresties –en el doble sentit d'escassetesa i de preus elevats– i fams, n'hi hagué molts anys i de manera reiterada, però el que hi hagué aquests quatre anys en dos segles van ser fams generals (*hambrunas*, *famines*), fams excepcionals que van ocasionar molts morts. En la primera meitat del Tres-cents, el preu del forment oscil·lava entre 25 i 35 sous el cafís (2,01 hl), però el 1325 pujà als 40, el 1333 als 48, el 1334 als 50 i el 1374, l'any veritablement crític, als 94 (quan l'any anterior, 1373, s'havia situat entre 30 i 40 sous).⁵⁸ L'alça va

55. A Barcelona, Eva Serra ha identificat sis moments de caresties i fams en la primera meitat del segle XIV: 1302, 1311, 1315, 1322, 1324 i 1333-1334 (E. SERRA, *Los cereales en la Barcelona del siglo XIV*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona, 1967), mentre que Agustín Rubio en localitza cinc al País Valencià: 1310-1314, 1324-1328, 1333-1334 i 1340-1348 (en els articles ja citats en la nota 48).

56. Sobre «lo mal any primer», vegeu, a més de l'article d'Agustín Rubio citat en la nota 47, J. M. DEL ESTAL GUTIÉRREZ, «Extrema escasez de pan en Alicante el año 1333», *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* 2, 1983, 49-62; M. CANELA GARAYOA, «Cervera: 1333-1384. Pestes, fams i guerres», *Miscel·lània ceriverina* 4, 1986, 55-62; M. TURULL RUBINAT, «“El mal any primer” a Cervera: Traslals sociopolític i crisi de subsistència (1333)», *Miscel·lània Ceriverina* 4, 1986, 23-54; S. RIERA VIADER, «El proveïment de cereals a la ciutat de Barcelona durant el “mal any primer” (1333): la intervenció del Consell de Cent i de la Corona», dins *Historia urbana del Pla de Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal d'Història de Barcelona, 1989, t. 1, 315-326; M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ, «Guerra, avituallamiento del ejército y carestías en la Corona de Aragón: la provisión de cereal para la expedición granadina de Alfonso el Benigno (1329-1333)», *Historia, Instituciones, Documentos* 20, 1993, 523-549.

57. M. MIRALLES, *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* (a cura de Mateu RODRIGO LIZONDO) València, PUV, 2011, 130, entrada núm. 31, «De la gran fam».

58. FURIÓ, «Disettes et famines...», 363-364.

ser, doncs, del 100% el 1333-1334 i de quasi el 400% el 1374; i una escalada semblant trobem a Barcelona, segons Eva Serra, en tots dos anys. Sobre un fons de caresties i fams freqüents i un moviment secular ascendent dels preus del blat, els grans moments de fam no deixen de ser excepcionals, devastadors, sobretot si anaven precedits (com el 1347) o acompanyaven (com el 1374) la irrupció de brots pestífers, fent que els seus efectes es combinessin per prolongar i incrementar l'impacte de les mortaldats i el col·lapse de les institucions, cosa que no passava quan les fams tenien un caràcter menor i més localitzat. Sense menystenir l'estudi de les altres, de les *crises d'Ancien Régime*, és important singularitzar i centrar l'atenció sobre aquestes fams generals, percebudes com a extraordinàries pels contemporanis, i que són més ben reflectides per la documentació –que mostra les mesures adoptades per les autoritats per combatre-les o pal·liar-les–, per tal de poder entendre millor les seves causes i la seva naturalesa, molt diferent de la fam estructural que afectava àmplies capes de la societat medieval.

La crisi pot ser estudiada, doncs, a partir d'un dels seus ingredients, les fams, i des d'una perspectiva, la de la incapacitat d'una part important de la societat per accedir als aliments, amb independència de la disponibilitat d'aquests i del funcionament dels mercats, és a dir, de les bones o males anyades agrícoles i dels sistemes de proveïment frumentari. Un enfocament de les fams i les crisis alimentàries que s'està consolidant com una fecunda línia de recerca en els últims anys.⁵⁹ Una altra perspectiva, encara poc aprofundida per a l'estudi de la crisi, és la que posa l'èmfasi en les institucions i els canvis institucionals per explicar el funcionament de l'economia i el creixement econòmic.⁶⁰ De manera inversa, també es podria dir que el col·lapse institucional, com el que seguí a la irrupció de la pesta o, encara més, a l'efecte simultani i múltiple de les calamitats –les pestes, les guerres, les fams–, tingué importants repercussions, en aquest cas negatives, sobre l'economia i la conflictivitat social. En certa manera, l'amplada i la profunditat de la crisi van estar lligades al caos i la desorganització que seguí la gran mortalitat provocada per l'epidèmia, que afectà, entre d'altres, les autoritats locals a tot arreu i, per tant, les directament encarregades de mantenir l'ordre, mentre que la recuperació, una vegada superats els embats de la pesta, va ser conseqüència en bona mesura de la

59. Una línia impulsada sobretot per Pere Benito, des de la Universitat de Lleida, que continua la dirigida anteriorment per Antoni Riera a la Universitat de Barcelona. Vegeu els llibres i articles citats a les notes 53 i 54, i també A. RIERA MELIS (ed.), *Crisis frumentàries, iniciatives privades i polítiques públiques de proveïment a les ciutats catalanes durant la baixa edat mitjana*, Barcelona, 2013; P. BENITO i A. RIERA (ed.), *Guerra y carestía en la Europa medieval*, Lleida, 2014; P. BENITO, «Crisis de subsistència i polítiques frumentàries a la Barcelona medieval», dins M. RENOM (ed.), *Proveir Barcelona. El municipi i l'alimentació de la ciutat, 1329-1930*, Barcelona, 2016, 23-34.

60. La perspectiva institucionalista, desenvolupada per D. C. NORTH (per exemple, a *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge, 1990), ha estat aplicada a la baixa edat mitjana per S. R. EPSTEIN, en contribucions com ara «Cities, Regions and the Late Medieval Crisis: Sicily and Tuscany Compared», *Past and Present* 130, 1991, 3-50; *Town and Country in Europe, 1300-1800* (de la qual va ser editor), Londres, 2004, i *Libertad y crecimiento...*

ràpida reorganització institucional, del nomenament de nous oficials –reials, municipals, eclesiàstics, senyoriais– que cobrissin les vacants provocades per la pesta i, en definitiva, de la resiliència d'una trama administrativa i jurisdiccional capaç de restaurar l'ordre social tan bon punt haguessin passat els moments més forts i devastadors de l'epidèmia.

El caos institucional multiplicava els efectes de les pestes i les fams, perquè impedia prendre mesures eficaces contra el contagi –dins els limitats coneixements que es tenien encara sobre la malaltia i les formes de prevenir-la– o per assegurar el proveïment de vitualles. D'altra banda, el problema no estava només en la irrupció de la pesta o en moments excepcionals de carestia, sinó, sobretot, en la seva recurrència, que dificultava la recuperació, i en la conjunció de calamitats en anys particularment crítics. Com ara, 1374-1375, quan es produí la fam més gran de tot el segle XIV, tant als Països Catalans com al conjunt de l'Europa mediterrània. Havia passat ja més d'un quart de segle del primer embat de la Pesta Negra que havia delmat la població catalana i europea en general, la societat s'estava recuperant, demogràficament i econòmicament, i, de sobte, tots els mals s'aliaren per manifestar-se conjuntament aquell any de 1374-1375, quan el blat es va fer rar i no se'n trobava enlloc –el preu pujà quasi un 400% respecte de la mitjana de la dècada–, la fam es generalitzà, el sistema financer de Mallorca començà a fer fallida, Catalunya va patir la devastació provocada per les companyies mercenàries de Jaume de Mallorca, que tractava del recuperar el seu regne, i també un agreujament de la pressió fiscal per poder fer-hi front. Disposem ja d'una sèrie de monografies locals i comarcals sobre els efectes d'aquesta fam a Tortosa, Cervera, Castelló d'Empúries, Manresa o la plana de Vic, i jo mateix l'estic estudiant per al cas valencià, a partir de la documentació municipal de València i Vila-real i de la cancelleria reial.⁶¹

Com ja s'ha dit, la fam de 1374 va ser general: «per tot lo món», segons el dietarista valencià, o, si més no, per tot el Mediterrani occidental. El seu origen està en dues males anyades agrícoles, provocades per una sequera persistent: és a dir, en una sobtada disminució de la producció de blats, a causa de factors climàtics (la conjuntura només seria comparable a l'anterior gran fam de 1347). Però de se-

61. A. CURTÓ HOMEDES, *La intervenció municipal en l'abastament de blat d'una ciutat catalana: Tortosa, segle XIV*, Barcelona, 1988; M. TORRAS, «La carestia de blat de 1374-1376 a Manresa», *Miscel·lània d'Estudis Bagencs* 9, 1994, 99-138; J. A. DEL POZO, «Guerra, fiscalidad y poder local en Vila-real (1362-1375)», dins *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. 1. El poder real en la Corona de Aragón, siglos XIV-XVI*, Saragossa, 1996, t. 4, 219-232; P. VERDÉS PIJUAN, «La carestia de blat de 1374-1376 a Cervera», *Miscel·lània Cerverina* 12, 1998, 5-24; C. PUIGFERRAT OLIVA, «Fam, guerra i pesta a la plana de Vic. 1374-1376» *Ausa* 19, 2000, 73-106; i, del mateix autor, «El pas de les companyies de Jaume de Mallorca per la vegueria d'Osona durant la fam de 1374-76», dins BENITO i RIERA (ed.), *Guerra y carestia en...*, 149-164; M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ, «La presión fiscal en un año difícil: Cataluña a mediados de 1374-mediados de 1375», *Mayurqa* 27, 2001, 25-45; P. CATEURA BENNASSER, «El crèdit municipal en el regne de Mallorca (1355-1374)», dins P. CATEURA (ed.), *El crèdit i el sistema financer del Regne de Mallorca (segles XIV-XV)*, Palma de Mallorca, 2009, 11-40; A. MARTÍ ARAU, «Castelló d'Empúries davant la carestia de gra de 1374-1376», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 42, 2011, 263-296.

guida intervingueren molts altres factors que, a la caiguda de l'oferta, afegien distorsions a la seva disponibilitat, és a dir, a la seva distribució i comercialització. Generalment, davant la previsió d'una mala collita i per tal d'assegurar l'abastiment regular de les ciutats, els consells urbans fomentaven la importació de blats mitjançant ajudes als mercaders, o enviant els seus propis síndics a la recerca i compra de gra. L'abril de 1374, Barcelona i Tortosa, dos dels centres més importants del comerç cerealístic, havien començat a prendre mesures en previsió d'una mala anyada i de les consegüents dificultats d'abastiment. A més d'afavorir la importació de blats, aquestes mesures també contemplaven la prohibició de la seva exportació, el tancament dels mercats locals. Així ho feia València, que interceptava les naus que passaven pel seu port i els feia descarregar-hi el gra que portaven. Barcelona va fer el mateix el 1374, confiscant un vaixell carregat de blat amb destinació a València. I aquesta acció i, en general, les mesures que estava adoptant la capital catalana, enviant els seus propis mercaders a comprar blat per tot el Principat, van fer saltar les alarmes, com bé ha vist Pere Verdés per a Cervera i altres autors per a altres localitats, que es van inquietar de seguida. A Castelló d'Empúries, per exemple, ja el juny i juliol de 1374 es va prohibir traure blat de la població, i fins i tot es retribuï alguns veïns perquè vigilessin els portals de la vila.⁶²

És important assenyalar aquí que, tot i que la collita no havia estat bona, tampoc no havia estat especialment dolenta, i que van ser les mesures preses pels consellers i pels mercaders de Barcelona, aquests últims amb clars propòsits especulatius, les que van estar a l'origen de la carestia, les que van fer pujar el preu dels cereals. En efecte, la collita no havia estat particularment dolenta, però les confiscacions, les compres massives i l'acaparament dels blats per part dels especuladors, que els van treure del mercat, a l'espera que els preus pugessin, desencadenà la carestia. El monarca tractà de conjurar-la intervenint el mercat de cereals a tot el Principat i fixant els preus de manera ordenada d'octubre de 1374 a agost de 1375. I també ho intentaren les autoritats locals, localitzant i confiscant el blat que pogués haver a la població, enviant els seus representants en busca de gra a altres comarques i regions, finançant les compres, ja fos mitjançant préstecs forçosos que després serien retornats o amb censals morts, i després revenent el gra entre els veïns a uns preus inferiors (si es volia ajudar) o superiors (si es volien rescabalar de la inversió), embotigant els cereals en magatzems, coneguts com a *almodins* al País Valencià i com a *botigues del blat* a Catalunya, i encarregant a un oficial municipal, el mostassaf, el control dels preus. Tot això no impedí, però, l'escalada dels preus. A Cervera, la mitgera de blat, que habitualment estava per sota els 20 sous, el desembre de 1374 havia pujat a 90, el gener de 1375 a 100 i el febrer a 120, és a dir, s'havia sextuplicat respecte d'un any normal. I a València, on el cafís de blat es venia a 32 sous el 1367, entre 30 i 40 el 1373 i de nou a 36 el 1380, una vegada passada la carestia, el preu pujà a

62. Vegeu les monografies esmentades en la nota anterior, en particular la de Pere Verdés sobre Cervera i la d'Albert Martí sobre Castelló d'Empúries.

94,5 el 1374, més del 300% del que era habitual i quasi el 400% amb relació als preus de la centúria.⁶³

En l'origen de la carestia havien intervingut, doncs, una reducció de l'oferta com a conseqüència de la caiguda de la producció, i una disrupció dels circuits habituals de comercialització, com a conseqüència de l'acaparament i l'especulació. Però també s'hi deixaren sentir altres factors, com les cavalcades dels mercenaris a sou de l'infant de Mallorca (per evitar que poguessin alimentar-se sobre el terreny, el monarca ordenà la concentració de les collites als llocs més defensables, interferint i dificultant així la disponibilitat dels cereals) i les revoltes sardes, que bloquejaren la importació de blats de l'illa. En algunes viles catalanes, com Castelló d'Empúries, es va idear un sistema per adquirir blat de Sicília, el principal graner del Mediterrani occidental: els veïns prestaven diners per comprar draps o aportaven directament els draps, que eren exportats a Sicília, on eren venuts, i amb l'import s'hi comprava el blat que venia a Catalunya en la mateixa nau. A més de Sicília, els enviats de Castelló anaren a comprar gra a llocs tan allunyats com Avinyó i Borgonya. En altres casos, sobretot el de les grans ciutats, el socors vindria de Flandes i d'altres regions atlàntiques, tot i que la crisi no es tancaria fins a l'arribada d'una bona collita i, en previsió d'aquesta, la sortida al mercat del blat ocultat i la consegüent caiguda dels preus.⁶⁴

A València, les autoritats de la ciutat arribaren a ordenar no sols l'expulsió de tots els forasters i vagabunds, «axí crestians com juheus e moros, de qualque nació sien», que no haguessin amb què sustentar-se, sinó també el racionament del pa: «20 unces al dia, llevat dels bracers, llauradors o persones de semblant treball», per als quals la ració pujava fins a 25 unces, en raó del major esforç físic que requeria el seu treball:

Ítem, que tots aquells qui en la dita ciutat romandran tenguen aquella menor companya que puxen flixar, e que cascun senyor e dona de casa ab sagrament haja a sos obs e do a cascú de sa companya XX onces de pa cascun jorn e no més; emperò si són bracers, o lauradors o persones de semblant treball, haja e haver puxa cascú XXV onces de pa lo jorn tant solament e no més.⁶⁵

63. *Ibidem*. Escalada dels preus, doncs, va ser més gran al Principat que al País Valencià. D'altra banda, si tenim en compte que un cafís equivalia a dues mitgeres i que un sou valencià equivalia a un sou i mig de Barcelona, podem establir la relació entre els sistemes metrologicals d'ambdós territoris i entre els respectius preus del blat. Cf. G. FELIU, «Algunes consideracions sobre la metrologia altmedieval catalana», *Acta Històrica et Archaeologica Mediaevalia* 22, 2001, 121-149.

64. MARTÍ, «Castelló d'Empúries...»; A. FURIÓ, «The invisible hand. Food crises, public and private storage and speculation in late medieval Valencia», dins *Crises in the Middle Ages (IV). Hoarders, regraters and foodstuffs resellers. Middlemen and food crises*, Lleida, 12 i 13 de novembre de 2015 (en premsa).

65. Crida promulgada el 20 de juliol de 1374, en nom del lloctinent general, l'infant Joan, i del Consell municipal, publicada per R. NARBONA, «Las leyes de pobres en la metrópolis. Mendigos, miserables, trabajadores en Valencia, 1306-1462», *Clio & Crimen* 9, 2012, 234-284, apèndix documental, doc. 32.

A aquesta fam extraordinària, en seguirien d'altres de menor intensitat, tant en el que restava del segle XIV com al llarg de tot el segle XV. Pere Benito n'identifica onze a Barcelona: 1383-1386, 1395, 1397-1398, 1400-1402, 1413-1414, 1421-1422, 1424-1427, 1432, 1435, 1450-1451 i 1456-1457.⁶⁶ A Mallorca, en pràcticament el mateix període, entre 1384 i 1447, s'han comptat fins a 34 anys de preus alts del cereal, per bé que la crisi més forta va ser la dels anys 1436-1438.⁶⁷ Pel que fa al País Valencià, tot i que encara no disposem d'una llista exhaustiva de les caresties i fams del segle XV, la relació podria ser prou llarga i semblant a les del Principat i les Illes, amb episodis crítics el 1400-1401 i el 1413 (lligades ambdues a una forta sequera),⁶⁸ i, ja al final de la centúria, el 1482 i el 1485.⁶⁹ Tot i així, el capellà d'Alfons el Magnànim, que ja hem dit que només destaca dues grans fams al segle XIV, la de 1347 i la de 1374, només esmenta també dues grans caresties al segle XV, les de 1435 i 1475, segurament les més greus de tota la centúria. Totes dues, en efecte, formaven part del registre canònic de les quatre fams majors que havien patit els valencians als dos últims segles de l'edat mitjana:

En l'any de MCCCCXXXV, fonch l'any de la tercera fam, la qual fonch molt gran, que en Cecília, qui és tan basta de tots viures, les gents vengueren a perir, que algunes gents foren trobades en la dita ylla que eren mortes de fam.

En l'any MCCCCLXXV, fonch gran fam general per tot lo món, que les gents perien de fam, que no s'i trobava blats.⁷⁰

Recentment, Rafael Narbona ha qüestionat fins i tot la realitat de la primera, ja que el 1435 les sitges de la ciutat de València estaven plenes de gra.⁷¹ Potser l'afir-

66. BENITO, «Crisis de subsistència...» 23-34. Per a una relació encara més detallada i circumstanciada, vegeu J. CÀCERES NEVOT, *La participació del Consell municipal en l'aprovisionament cereal de la ciutat de Barcelona (1301-1430)*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2007.

67. RUBIO, «Pesta, fam i guerra...», 92; G. JOVER, «La depressió baixmedieval als camps mallorquins. La crisi de la pagesia benestant i la formació de l'aristocràcia terratinent, 1350-1500», dins E. BELENGUER (dir.), *Història de les Balears*, Barcelona, 2004, vol. 2, 155-178. Aquest darrer autor esmenta sis moments de crisi de la producció agrícola en la segona meitat del tres-cents que gairebé coincideixen amb successius embats de la pesta: 1362-1367, 1373-1375, 1382 i 1388. A València, Agustín Rubio cita tres períodes de fam en la segona meitat del segle XIV: 1351, 1355-1359 i 1367-1377).

68. T. F. GLICK, «Transformaciones de las estructuras agrarias de la sociedad valenciana en la época medieval», dins J. MORILLA CRITZ *et al.* (ed.), *Impactos exteriores sobre el mundo rural mediterráneo*, Madrid, 1997, 203-224.

69. RUBIO, «Pesta, fam i guerra...», 92.

70. MIRALLES, *Crònica i dietari...*, 150.

71. R. NARBONA, «El rey y la ciudad. Sinergia entre el Magnánimo y Valencia», *eHumanista/IVITRA* 7, 2015, 193-210, esp. 202, a partir de l'estudi fet a E. CRUSELLES, J. M. CRUSELLES i R. NARBONA, «El sistema de abastecimiento frumentario de la ciudad de Valencia en el siglo XV: entre la subvención pública y el negocio privado», dins *La Mediterrània, àrea de convergència de sistemes alimentaris (segles V-XVIII). XIV Jornades d'Estudis Històrics Locals*, Palma de Mallorca, 1995, 305-332.

mació de l'autor del dietari es podria entendre, en aquest sentit, no com una referència a les fams patides a València –de fet, ell parla de Sicília, on es trobava en aquell moment Alfons el Magnànim–, sinó com una relació de les grans caresties del període. De fet, les dades de què disposem, més enllà dels textos cronístics i dels laments recorrents de les autoritats municipals valencianes sobre la persistent penúria de gra i el perill de desabastiment de la ciutat, només permeten parlar de dues grans fams en els dos segles, la de 1374 i la de 1475; les dues que el dietarista Melcior Miralles eleva a la categoria de «mundials» («la qual fonch general quasi per tot lo món», la primera, i «gran fam general per tot lo món», la segona). La de 1374 ha estat més estudiada i ja m'hi he referit més amunt. La de 1475, encara poc coneguda, és la que el nostre autor, sorprès pel seu caràcter sobtat, enmig d'un període d'abundància, descriu amb més detall:

En los anys pasats avíem agut gran abundància de viures de totes maneres de vituales, abundantment. E en lo present any de MCCCCLXXIII, en lo mes de noembre pasat, començaren a mancar los viures; lo deembre, molt més; lo giner e febrer, la tanta carestia de blats: lo forment a CXX sous, lo cafís de la dacça a LX sous, lo cafís de l'ordi a XXXX sous. Fonch general la fam, de què les gents restaren destroydes per poder-se sostenir éls e la multitut de les criatures.⁷²

Potser sí que, en efecte, en dos segles només hi va haver dues grans fams, dos moments d'extrema carestia en què els preus dels cereals pujaren de manera exorbitant, perquè no se'n trobava enlloc, i «les gents perien de fam». Però no per això hauríem de menystenir l'efecte persistent d'altres caresties menors, sobretot quan coincidia amb noves irrupcions de la pesta o amb altres calamitats encadenades, ja fossin sequeres, plagues de llagosta (1358, 1469), guerres (1347-1348, 1349, 1356-1375, 1410-1412, 1429-1430, 1462-1472), o fins i tot terratrèmols (1373, 1427-1428, 1448).⁷³ I en aquest sentit, la segona meitat del tres-cents i en particular l'últim quart de la centúria van resultar particularment catastròfics. El problema ja no era només

72. M. MIRALLES, *Crònica i dietari...*, 427.

73. No es pot menystenir, en efecte, l'impacte que tingué sobre el quadre catastrofista general l'empitjorament de les condicions climàtiques –el canvi climàtic–, en arribar a la fi el període càlid que havia caracteritzat la meteorologia europea des de poc abans de l'any mil i que hauria propiciat el creixement econòmic dels tres últims segles, i iniciar-se ja des de principis del tres-cents una fase de refredament, amb baixes temperatures i fortes pluges, que hauria repercutit en la successió de males anyades agrícoles i, amb elles, la multiplicació i la persistència de fams i caresties. També van ser-hi greus les conseqüències que van tenir desastres i calamitats com les plagues de llagosta que assolaren els camps dels Països Catalans en la segona meitat del segle XIV i la forta activitat sísmica, amb terratrèmols veritablement devastadors al Principat i el País Valencià, que sembla haver-se registrat en les dècades anteriors i posteriors al canvi de centúria. A. RUBIO VELA, «Presencia de la langosta: plagas en la Valencia bajomedieval», *Saitabi* XLVII, 1997, 269-288; C. OLIVERA, E. REDONDO, J. LAMBERT, A. RIERA MELIS i A. ROCA, *Els terratrèmols dels segles XIV i XV a Catalunya*, Barcelona, 2006.

l'impacte individual o combinat de les diferents adversitats, sinó la seva recurrència, que dificultava la recuperació i se'n duia tots els guanys –principalment demogràfics– acumulats durant els breus parèntesis sense crisis. I, per damunt de totes, la pesta, la més letal i la més incomprensible de totes, que ningú no sabia d'on venia, com s'originava i, sobretot, el més important, com combatre-la.

V

La revisió de la crisi del segle XIV o de la baixa edat mitjana no afecta, però, l'impacte de la pesta i de les seves recurrències, que ningú no posa en dubte, com tampoc els seus efectes sobre l'economia i la societat de l'època; el que ha variat en la historiografia al llarg del temps ha estat la seva consideració com a factor principal i desencadenant de la crisi. En efecte, es pot dissentir sobre la naturalesa i les dimensions de la crisi –si va ser només una crisi demogràfica i econòmica o si va ser també una crisi social, política i fins i tot religiosa, la crisi de tot un sistema, la crisi del feudalisme–, sobre les seves causes i les seves conseqüències, sobre la seva cronologia i el seu abast, però ¿com es pot negar la seva existència quan els contemporanis mateixos eren conscients de la magnitud i, sobretot, de la successió, de l'encadenament, de l'acumulació de les calamitats, fins a un grau mai no conegut fins aleshores? L'efecte primer i més visible eren les morts, els decessos sobtats i inexplicables, que es comptaven per desenes i centenars als pobles i les petites viles, per milers a les ciutats i per milions a tot Europa, sense respectar rangs ni jerarquies i deixant vacants no sols terres i masos sinó també notaries, vegueries, consells municipals, rectories, abadies i capítols catedralicis. Unes morts causades en la seva major part per un bacil que no seria identificat fins al segle XX i que deixava perplexos i impotents els metges de l'època, que no sabien d'on venia i com es difonia aquella estranya i letal pestilència –el nom que acabaren donant-li cronistes i doctors, encara que en altres països l'epidèmia seria coneguda com la «mort negra», *Black Death*–, ni menys encara com combatre-la eficaçment.⁷⁴ Però la pesta, un factor exogen i ja per ell mateix suficientment mortífer, no actuava sola, sinó que els seus efectes es deixaven sentir en una Europa devastada també per la guerra i per la fam. I és cert que aquests tres flagells són al·ludits i conjurats en les pregàries dels creients –«a pesta, guerra et fame, libera nos, Domine»–, en un món que havia deixat ja de creure, si no en Déu, sí en papes, reis i senyors, com testimonien tant les representacions de la dansa de la mort,⁷⁵ que amb el seu caràcter igualador subvertien l'ordre social, com les revoltes pageses contra els in-

74. Ens podem fer una idea dels coneixements mèdics de l'època i dels remeis que s'assajaven contra la malaltia a partir dels tractats contemporanis, com ara el *Regiment de preservació de pestilència* de Jaume d'Agramunt (Lleida, segle XIV), i el *Regiment de la pestilència* de Lluís d'Alcanyís (València, cap a 1490). Vegeu també C. CUADRADA, *El llibre de la pesta*, Barcelona, 2012.

75. En particular, el mural de la sala capitular de l'antic convent franciscà de Morella, primera mostra gràfica conservada d'una dansa macabra en terres hispàniques, executada probablement a mitjan segle XV i analitzada a Francesc Massip, «La Dansa Macabra a l'antiga Corona d'Aragó: orígens espectaculars i plàstics i pervivències tradicionals», dins J. L. SIRERA

tents dels senyors de rescabalar-se de la caiguda dels seus ingressos incrementant les seves exaccions i demandes de renda.

L'arribada de la Pesta Negra, una malaltia fins aleshores desconeguda, i l'alt tribut en morts que es cobrà des del principi, van sorprendre els contemporanis, com mostren les fonts narratives. A València, on el mal arribà en els primers dies de maig de 1348, en plena revolta de la Unió, el rei Pere el Cerimoniós, retingut en la ciutat pels insurrectes, xifrava en més de tres-centes les morts diàries causades per l'epidèmia, mentre que el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, escrit més de cent anys després, les elevava a mil.⁷⁶ Segurament, el clima humit i calorós del país, ja a les portes de l'estiu, i l'apilament de la població en els grans nuclis urbans, on el contagi era pràcticament inevitable, degueren contribuir a augmentar l'impacte de la pesta i a afavorir la seva expansió per tot el regne. Si creiem el monarca, també a Saragossa, on el trobà de nou la pesta en el mes d'octubre, morien cada dia més de tres-centes persones. Els fogatges i altres fonts fiscals semblen confirmar la sagnia en moltes comarques, com ara la plana de Vic, on les pèrdues demogràfiques oscil·laren entre els dos terços i els tres quarts de la població. A Taradell, que comptava 111 focs abans de la irrupció de la pesta, el seu nombre havia caigut a 38 el 1352: un descens del 66% (dos terços), mentre que a la parròquia de Sant Andreu, a Gurb, el nombre de famílies s'havia reduït de 160 a 41 (un 74% menys). A la diòcesi de Barcelona, la taxa de mortalitat entre el clero beneficiat es disparà, entre maig de 1348 i maig de 1349 (un sol any!), al 67,1%, mentre que la mitjana anual habitual sembla haver estat d'entre el 3 i el 3,5%; els 374 clergues morts en aquells dotze mesos, la gran majoria entre juny i setembre de 1348, suposaven una mortalitat de 15 a 20 vegades superior a la d'un any normal.⁷⁷ En altres llocs, els indicadors són més indirectes, però igualment reveladors, com ara a Alcoi, on el nombre de testaments enregistrats als protocols notariais, que, el 1348, solia ser d'un o dos al mes, pujà de sobte a 42 el juliol, 13 l'agost, 8 el setembre i 10 l'octubre, la qual cosa dona una informació precisa de l'extensió temporal i la incidència local del primer embat de l'epidèmia.⁷⁸

La pesta entrà als Països Catalans pel regne de Mallorca, on, en la vila d'Alcúdia, es va produir el primer mort, Guillem Brassa, els primers dies de març de 1348. Com ja he dit, els metges no sabien com afrontar aquella malaltia descon-

(ed.), *La mort com a personatge, l'assumpció com a tema (Actes del VI Seminari de Teatre i Música Medievals d'Elx, 2000)*, Elx, 2002, 277-302.

76. «... començà, en la ciutat de València, la gran mortaldat, en lo mes de maig de l'any de Nostre Senyor de .M.CCC.XLVIII, e cresqué en tant que, ans que fos mitjant juny, hi moriren tots jorns més de .CCC. persones», F. SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques. IV. Crònica de Pere III el Cerimoniós*, Barcelona, 2014; «En l'any de .MCCC.XXXXVIII., fonch la gran mortaldat, e fon la primera mortaldat, e fonch tan gran que, en València, hi hac jornada que y moriren .M. persones», MIRALLES, *Crònica i dietari...*, 150.

77. PLADEVALL, «La disminució de poblament...», 364-365; GYUG, *The Diocese of Barcelona...*, 38-395.

78. R. BAÑO ARMIÑANA, «La pesta del 1348 a Alcoi», *Alcoy. Fiestas de San Jorge. Revista de la Feria de Moros y Cristianos*, 1995, 104-105.

guda, que consideraven que podia deure's a una sobreabundància de sang, per la qual cosa aconsellaven reduir la ingesta i practicar sagnies. Així ho comunicava el lloctinent del governador, el 25 de març, al batlle d'Alcúdia: «nós hajam entès per metges que en les malaties que hara són sia molt bona e profitosa [la] sangria, perquè dehim-vos que fassats denunciar [anunciar] en la sgleya que cascú se deja tenir après de sagnar, e que axí matex deguen usar de poch menjar».⁷⁹ El remei no va fer sinó debilitar encara més els malalts i accentuar la incidència de la pesta, amb conseqüències catastròfiques per a la població de la vila, que es reduí en un 41 % entre 1343, quan comptava unes 375 famílies, i 1350, quan havia baixat a 238 (gairebé uns 1.100 habitants). Els efectes d'aquesta primera irrupció de la pesta van ser brutals a tot l'illa, inclosa Ciutat. El 3 de maig de 1348, a penes dos mesos després de començada l'epidèmia, els jurats de Mallorca escriuen al rei: «Quanta gent hi havia s'és morta de malaltia», i afegien que molts dels supervivents tampoc no havien escapat del contagi: «molts d'aquells que hic romanen són malalts e contínuament moren». El balanç final de la catàstrofe el donaria un any després, l'abril de 1349, el governador de l'illa, el valencià Gilabert de Centelles, en sengles cartes enviades al monarca –«Per la mortaldat, la terra és fort despoblada»– i a l'infant Pere –«Per les mortaldats, aquesta terra sia minva de hòmens a peu e de cavall».⁸⁰ Podem anar una mica més enllà de les expressions de consternació d'unies autoritats abatudes per la magnitud del desastre gràcies als registres del morabatí –un impost que es recaptava cada set anys– de 1343 i de 1350, que permeten quantificar l'impacte de l'epidèmia, el qual, si bé va ser molt elevat a algunes parròquies, com Calvià o Bunyola, amb més del 50% de baixes, no arribà al 20% a tota l'illa, un percentatge similar al proposat per Nadal i Feliu per al conjunt del Principat. En efecte, enfront dels 11.258 focs enregistrats el 1343, el morabatí de 1349 només en censa 9.461, un 16% (un 19%, segons Jaume Sastre) menys en termes generals, per bé que el daltabaix va ser molt més gran al camp que a la ciutat.⁸¹

El Principat i les Illes, que són els territoris per als quals podem assajar una quantificació, van perdre en aquest primer assalt de la pesta entorn d'un 20% de la seva població, que és un percentatge molt alt, encara que no tant com els extrapolats per Benedictow a partir d'uns quants casos veritablement dramàtics, com els de la plana de Vic. L'epidèmia, però, no va ser un fenomen singular i aïllat, sinó que des de la seva irrupció el 1348 no deixà de reproduir-se periòdicament, a intervals curts, als Països Catalans i a tot Europa, de manera que la seva recurrència, junt amb els efectes combinats de les altres calamitats de l'època, va estroncar qualsevol possibilitat de recuperació, va agreujar el declivi demogràfic i

79. A. MAS FORNERS, G. ROSSELLÓ BORDOY i R. ROSSELLÓ VAQUER, *Història d'Alcúdia. I. De l'època islàmica a la Germania*, Alcúdia, 1999, 104 (Guillem Brassa) i 105 (carta del lloctinent de governador). També SANTAMARÍA, «La Peste Negra...».

80. SANTAMARÍA, «La Peste Negra...», 119.

81. SANTAMARÍA, «La Peste Negra...», 120. Vegeu també J. SASTRE MOLL, «El impuesto del morabatí en el reino de Mallorca (1300-1349)», *Acta historica et Archaeologica Mediaevalia* 10, 1989, 159-187, que dona unes xifres diferents i, per tant, un percentatge també diferent, d'un 19% menys al conjunt de l'illa i un 10% a Ciutat.

va convertir finalment la crisi en una veritable depressió. Catorze anys després del primer atac, és a dir, gairebé una generació després, el 1362, la pesta feia de nou acte de presència en una nova incursió que afectà sobretot els menors –per això és coneguda com la «mortalitat dels infants»–, menys immunes a la malaltia que els supervivents de la primera. Seguirien després nous episodis el 1375 (aproximadament també una generació més tard), 1383-1384, 1394-1395, 1401-1402, 1403, 1410-1411, 1414, 1420-1421, 1422, 1428-1429, 1439, 1450, 1456-1457, 1459-1460, 1464, 1465-1467, 1475-1476, 1478, 1489-1490 i 1493-1494.⁸² Naturalment, no tots van tenir el mateix impacte, per bé que alguns van ser tan catastròfics o més que el primer. Així, a l'illa de Mallorca sembla que van morir 10.000 persones el 1439, mentre que la ciutat de València, aquell mateix any, en perdia 7.500. I, si hem de fer cas al capellà d'Alfons el Magnànim, aquesta va ser una de les tres pitjors epidèmies que patí la capital valenciana al segle XV, junt amb les de 1450 i 1459, que s'emportaren 11.000 i 12.000 persones, respectivament, a les quals caldria afegir les 11.000 víctimes que el *Libre de Memòries* atribueix a la de 1490. Per la seva part, a Barcelona, la pesta de 1456-1457 s'endugué quasi el 20% (de nou el 20% en un sol atac) de la població i la de 1489-1490, el 15%.⁸³

Més enllà de l'exactitud d'aquestes xifres rodones i contundents, el que importa sobretot, insisteixo, és la reiteració dels brots epidèmics, cada vegada més freqüents, fins a erigir-se en un ingredient habitual de la vida quotidiana, i la sacsejada demogràfica que representaven els episodis majors, que es podien cobrar entre una cinquena i una sisena part de la població total. La recuperació no sols es feia difícil –i, quan es produïa, resultava efímera, tallada bruscament per una nova pesta–, sinó que, en la llarga durada, la població es va enfonsar respecte als nivells anteriors a 1348. La més afectada va ser Catalunya, que va perdre més de la meitat del seu volum demogràfic entre aquesta data i 1497, per bé que, com han mos-

82. RUBIO, «Pesta, fam i guerra...», 93; i, del mateix autor, «Las epidemias de peste en la ciudad de Valencia durante el siglo XV. Nuevas aportaciones», *Estudios Castellonencs* 6, 1994-1995, 1179-1221. També M. GALLENT MARCO, «Valencia y las epidemias del siglo XV», *Estudios de Historia Social* X-XI, 1979, 115-135.

83. RUBIO, «Pesta, fam i guerra...», 93; S. CARRERES ZACARÉS (ed.), *Libre de memòries de diversos sucusos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de València (1308-1644)*, València, 1930-1935, vol. II, 696-698. Melcior Miralles enumera dotze epidèmies a València entre 1348 i 1478. Heus ací alguns extrets de les cinc últimes: «En l'any de .M.CCCC.XXXVIII., fonch la huytena mortalitat, de què moriren set milia .D. centes persones dins la ciutat de València, en .V. meses»; «En l'any de .M.CCCC.L., fonch la novena mortalitat, en la qual moriren dins la ciutat de València, ab la contribució, XI^m persones; e començà migant mag e fení per tot lo mes de octubre»; «En l'any de .M.CCCC.LVIII., fonch la .X^a. mortalitat en la ciutat e regne de València, e començà en lo mes de mag e durà fins en lo mes de deembre de l'any .LX.; e moriren en la dita ciutat e contribució de aquella .XII. milia persones, e durà lo morir en la dita ciutat de València, que may no sesà lo morir, fins en l'any .LXVII.»; «En l'any de .M.CCCC.LXXV., lo primer dia del mes de maig, començà la .XI. mortalitat en la ciutat de València..., de què la gent fonch spantada per a fogir, que en València no y romàs nengú»; «En l'any .M.CCCC.LXXVIII., en lo mes de maig, començà la .XII. mortalitat en València..., quasi la major part de la gent fogiren de València», MIRALLES, *Crònica i dietari...*, doc. 151, 32.

trat Nadal i Feliu, que són els qui millor han sistematitzat i interpretat les dades disponibles, el gros de les pèrdues (la meitat o més) es produí en la segona meitat del Tres-cents, ja que dels 600.000 o 700.000 habitants amb què devia tenir el Principat abans de 1348, el seu nombre havia caigut ja a 381.456 (95.364 focs) el 1359-1360, 340.184 (85.046) el 1365-1366 i 293.352 (73.338) el 1378-1381, mentre que en els cent vint anys posteriors la caiguda hauria estat menor i el segle XV (1497) es tancaria amb uns 225.000 habitants (56.089 focs).⁸⁴ És a dir, que aproximadament la meitat de la població de Catalunya s'havia perdut en els trenta anys posteriors a la primera irrupció de la pesta, i després d'haver patit l'efecte acumulat de les caresties, les fams, la guerra amb Castella i l'increment extraordinari de la fiscalitat per finançar-la. El declivi també va ser molt acusat a Mallorca, que va perdre quasi la meitat de la seva població entre 1329 (61.700 habitants) i 1444 (34.390), i en el nord valencià, on el descens arribà a oscil·lar entre el 40% i el 70%, segons les zones, en contrast amb el sud del regne i, sobretot, la ciutat de València, que a mitjan segle XV havia duplicat els seus 26.000 habitants de mitjan segle XIV, gràcies, com hem vist, a una immigració sostinguda i a l'alça, que cobria ràpidament els buits demogràfics provocats per la pesta i les altres calamitats.⁸⁵

VI

Les grans calamitats del segle XIV (i en bona mesura també del XV) no es limitaren només a la pesta, a les successives recurrències d'aquesta, ni les seves conseqüències en el volum poblacional. Ja he fet referència més amunt a les caresties i fams, les plagues de llagosta, els terratrèmols i les guerres. Com la pesta, la guerra s'havia tornat endèmica, quasi permanent, amb els seus efectes catastròfics no tant en vides humanes –en morts en combat– com en destruccions de collites i infraestructures i, sobretot, exaccions fiscals que, a més, requeien sobre una població ja castigada per l'acumulació d'adversitats. Des de mitjan segle XIV, els conflictes armats s'encadenen l'un darrere l'altre: l'annexió de Mallorca, les Unions a l'Aragó i el País Valencià, la guerra amb Gènova pel control de Sardenya, el llarg i oneros enfrontament amb Castella, la invasió del Principat per companyies de mercenaris dirigides per l'infant Jaume de Mallorca que pretenia recuperar el regne perdut pel seu pare –que coincidí amb la pesta i, sobretot, la gran fam de 1374–, la revolta de Sicília... Quant a les conseqüències, les més immediates es van deixar sentir primerament al camp, amb l'abandonament de moltes explotacions pageses (en particular, els *masos rònecs* de la Catalunya Vella), l'annexió de moltes d'elles pels propietaris de masos supervivents, esdevinguts pagesos «grassos», amb independència de la seva condició jurídica (molts d'ells eren *remences*), l'augment dels salaris dels jornalers, que feien valer l'escassetesa de mà d'obra, la «importació» d'esclaus per contra-

84. NADAL, «La població...» i G. FELIU, «La demografia baixmedieval catalana: estat de la qüestió i propostes de futur», *Revista d'Història Medieval* 10, 1999, 13-43.

85. Per a Mallorca, SEVILLANO, «La demografia de Mallorca...»; i per al País Valencià, FURIÓ, *Història del País...*; i NAVARRO, IGUAL i APARICI, «Los inmigrantes...».

restar aquestes demandes salarials, i, en general, al camp i a la ciutat, l'increment de la fiscalitat, amb el qual es pretenia solucionar-ho tot, o almenys paliar-ho, des del finançament de les guerres del rei a la caiguda de les rendes agràries dels senyors i les ajudes a la importació de grans per alleujar les caresties i les fams.

Una de les primeres conseqüències de la crisi va ser la reducció de la superfície cultivada, amb efectes molt diferents a cada un dels territoris.⁸⁶ Mentre que al Principat això donà lloc a una disputa pels masos rònecs –abandonats per mort dels titulars–, a la formació d'una pagesia benestant, que en alguns casos, com he dit, els annexionaren i, en d'altres, com ha vist Cuvillier per a Taradell, aprofitaren l'endeutament dels petits camperols per apropiar-se les seves explotacions, i a l'exacerbació del conflicte remença, a Mallorca comportà la formació de senyories dedicades preferentment a la ramaderia i al recurs a mà d'obra esclava, i al País Valencià afavorí la difusió de cultius especulatiu, comercials, orientats a l'exportació, com l'arròs i, més tard, el sucre i la morera, i a una intensificació de la pressió sobre els pagesos musulmans, que representaven almenys un terç de la població del regne.⁸⁷

L'altra gran conseqüència va ser, com a tot Europa, la reducció de la força de treball i, amb ella, l'alça dels salaris dels jornalers, cosa que ha portat alguns historiadors a parlar d'una «edat d'or» dels treballadors, especialment els agrícoles.⁸⁸ En

86. Tot i que no va ser tan espectacular com el descens de la població, el retrocés de l'espai cultivat assenyalava també el final del creixement. En el terme d'Alzira, la terra cultivada reculà un 25% entre 1428 i 1500, mentre que en el mateix període, la població caigué en un 50%; i a Culla, també al País Valencià, el terror retrocedí en un 30%, el mateix percentatge de retrocés de la població. Aquesta reducció de la superfície agrícola, però, no es traduí mecànicament en una caiguda de la producció, ja que afectava sobretot les terres marginals, de mitja muntanya i de secà, amb uns rendiments més baixos; i era compensada per millores tècniques i productives (avanç del regadiu, introducció de nous conreus, rotació de collites, associació de cultius...) que certificaven, en definitiva, el pas de l'agricultura extensiva que havia servit de base al creixement de les dues centúries anteriors a una altra de molt més especialitzada i intensiva. FURIÓ, *El camperolat valencià...*; C. RABASSA, *Riquesa de siti i riquesa de moble. Culla, segles XV-XVI*, tesi de llicenciatura, Universitat de València, 1986. Al Principat, la reducció de la superfície cultivada coincideix amb l'augment de l'extensió dels masos i les unitats d'explotació. Cf. J. BLANCO DE LA LAMA, «Masos i masos grassos a la Vall d'Amer (segles XIV-XVI)», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* 43, 2002, 29-105; J. CAMPMANY GUILLLOT, «Gavà en el segle XVI. Mutació senyorial i afirmació comunal», *Materials del Baix Llobregat* 7, 2001, 69-92.

87. J. P. CUVILLIER, «Les communautés rurales de la plaine de Vich (Catalogne) aux XIIIe et XIVe siècles», *Mélanges de la Casa de Velázquez* 4, 1, 1968, 73-104; G. JOVER i J. PONS, *Possessions, renda de la terra i treball assalariat. L'illa de Mallorca, 1400-1660*, Girona, 2012; F. GARCIA-OLIVER, «Els cultius», dins E. GIRALT (dir.) i J. M. SALRACH, *Historia agrària dels Països Catalans. Edat Mitjana*, Barcelona, 2004, 301-334; A. FURIÓ, «Commercial Agriculture, Irrigation and the Crisis of the late Middle Ages. The case of Valencia», dins *Crisis and Alternative Agriculture in a European Perspective. Treviso 5-7/12/2013* (en premsa).

88. L'expressió va ser encunyada fa quasi cent-trenta anys, el 1889, per Thorold Rogers, el primer historiador que reuní milers de dades de preus i salaris per tal de traçar el canvi econòmic al llarg de sis segles, i ha estat successivament recusada i refermada per diferents generacions de medievalistes. Vegeu-ne una reconsideració recent a Ch. DYER, «A Golden Age Rediscovered:

efecte, enfront de la degradació dels ingressos senyorials, o més ben dit d'aquells que es basaven en la renda agrària, els assalariats agrícoles haurien vist com, en la segona meitat del segle XIV i la primera del XV, i també com a conseqüència de la pesta, milloraven les seves retribucions i, amb elles, els seus nivells de vida. En l'opinió d'aquests historiadors, fonamentalment britànics, el col·lapse demogràfic hauria encarat el valor de la força de treball dels supervivents i hauria enfortit la seva capacitat de negociació per obtenir millors condicions laborals i uns salaris més elevats. Pertot arreu, d'Anglaterra a Castella i la Corona d'Aragó, és cert, es registra una important alça dels salaris, sentida com a molt perjudicial pels senyors i els propietaris agrícoles i combatuda per les corts i la monarquia. Potser les coses no anaren del tot ben bé així, i hi hagi una diferència entre la realitat econòmica expressada i quantificada per les sèries de salaris nominals i reals i la percepció que en tenien les classes dirigents, espantades pels «salaris immoderats» que exigien els jornalers. *Immoderat*, l'adjectiu que més es repeteix en la documentació per a qualificar els salaris o les pretensions salarials dels treballadors, no sols volia dir desmesurat, sinó també fora de tota mesura i de tot control, com semblava estar-ho tot en aquells moments: les morts, en quantitats desproporcionades, desconegudes fins aleshores; l'economia, amb l'abandonament dels masos i els camps de labor; i el mateix ordre social, amb la insolència d'aquells pagesos i menestrals, l'estrat més vil de la societat, que s'atrevien a demanar uns salaris que quadruplicaven o quintuplicaven els que havien percebut fins ara. Entre els qui se'n queixaven i instaven el monarca a prendre mesures, és probable que influís més el pànic davant el caos i la visió d'un món que s'enfonsava que no el component estrictament econòmic de l'alça salarial.

En una carta de Pere el Cerimoniós al veguer, el batlle, els jurats i altres oficials de Girona, Besalú, Figueres, Torroella de Montgrí i Palamós, datada el 18 de juliol de 1349, el monarca es feia ressò d'aquest atreviment dels manobres, no sols a Catalunya sinó «en diverses parts del món», i que ell no dubtava a atribuir a la terrible mortaldat causada per la pesta:

[...] a tempore citra quo in toto principatu Cathalonie sicut in diversis mundi partibus ingens ac terribilis mortalitas gentium et pestilencialis invaluit ex dispositione divina, ministrales seu illi qui artibus utuntur mechanicis, ut sunt fabri, cerdones, sartoris, lapicide, carpentarii et alii qui dictis et aliis utuntur artibus, nec minus iverii, pastores, laboratores, bracerii, scutiferii, nuncii et nutrices, ancille et pedicece et alii conductivi seu logaderii, quorum unusquisque suo gradu rei publice servire consuevit loguerio seu precio condecienti pro rebus que suis artibus faciunt seu pro logueriis seu salariis annualibus aut mensius seu dietarum, in quadruplo seu quintuplo et ultra ab illis qui dicta res emunt ab ipsis seu eos conducunt, immoderate conantur peccuniam extorquere, ad sua propria comoda anelantes, in non modicum

Labourers' Wages in the Fifteenth Century», dins ALLEN i COFFMAN (ed.), *Money, prices, and wages: essays in honour of Professor Nicholas Mayhew*, Basingstoke, 2015, 180-195.

dispendium aliorum, ex quibus proculdubio dicte rei publice damna et pericula possent maxima evenire, quod absit, nisi per regalem et debitam solitudinem super predictis provideretur de remedio condecenti.⁸⁹

El rei s'havia assabentat, per «relació fidedigna», que, des que la pesta i les morts havien envaït Catalunya i altres parts del món, tant els menestrals (i al·ludeix explícitament els ferrers, els sabaters, els sastres, els pedrapiquers i els fusters) com els llauradors, pastors, bracers, mossos i fins i tot les dides i les serventes, és a dir, tots els *llogats* (expressió encara viva en aquest mateix sentit al País Valencià), que acostumaven a servir a la societat (*re publica*) per un salari condecent, o que solien demanar pels productes que feien un preu igualment raonable, gosaven demanar ara quatre o cinc vegades més. La carta reial és de juliol de 1349, i això vol dir que l'alça dels preus i dels salaris havia estat immediata, gairebé contemporània a l'epidèmia mateixa. I només la magnitud de la mortaldat explica la desmesura de les pretensions salarials, que el monarca pretenia ara corregir. En la mateixa ordre enviada als oficials reials, Pere el Cerimoniós, «previo maturo et deliberato consilio», manava que en totes les seves ciutats, viles i llocs de Catalunya, el veguer o el batlle, junt amb els consellers, paers, cònsols o jurats, i set o vuit prohoms locals, taxessin els preus i els salaris, «habito respectu ad tempus preteritum atque presens», de manera que fossin condecents i raonables, i que els publiquessin en estatuts, junt amb les penes corresponents. De la seriositat amb què el monarca abordava la qüestió, en dona compte el fet que no sols manava que s'exigís la totalitat de la pena, sense possibilitat de remissió, i tant al qui rebia salaris per damunt dels fixats com al qui els pagava, sinó també que, en cas de reincidència, s'amputés el puny de l'infractor o que pagués una multa de mil sous (absolutament desorbitada, si tenim en compte que el jornal diari era de dos sous). L'estatut estaria en vigor, almenys, durant dos anys i a cada ciutat, vila i lloc es farien inspeccions tots els mesos per vigilar que es complien les seves clàusules i, en cas contrari, castigar els transgressors. Pel mateix document sabem que estatuts similars s'havien fet i s'observaven a Lleida, Cervera, Montblanc, Tàrraga, Vilagrassa i Barcelona.⁹⁰

Amb independència de si existí o no aquesta «edat d'or» dels treballadors, que de vegades no té en compte l'alça paral·lela dels preus i, per tant, que la pujada dels salaris nominals no es traduï necessàriament en una millora dels salaris reals, allò cert és que els contemporanis i, particularment, els qui havien de contractar assalariats, sí que tenien consciència que la mà d'obra era més escassa i més cara, sobretot l'endemà de la pesta, i tractaren de seguida de contrarestar l'alça mitjançant estatuts que pretenien contenir els salaris i tornar-los a nivells anteriors a l'epidèmia. Les provisions reials del juliol de 1349 que acabem de veure, els *Estatuts e ordinacions* dictats pel bisbe de Girona el 1350 i les disposicions preses pel gover-

89. AHCG (Arxiu Històric de la Ciutat de Girona), Lletre reial núm. 165 i, també, *Llibre Vermell*, ff. 13v-15, publicada a *Llibre Vermell de la ciutat de Girona (1188-1624)* (a cura de G. JULIOL ALBERTÍ), Lleida, Fundació Noguera - Ajuntament de Girona, 2001, doc. 21.

90. AHCG, Lletre reial núm. 165 i *Llibre Vermell*...

nador de Mallorca el juliol de 1358, amb la intenció de controlar el mercat laboral enfront de la manca de mà d'obra, són estrictament contemporanis de l'*Ordinance* anglesa de 1349, del *Statute of Labourers* de 1350-1351 i de l'*Ordenamiento de menestrales*, promulgat en les corts de Valladolid de 1351.⁹¹ A València, el 24 de novembre de 1349, és a dir, just un any després de la primera irrupció de la pesta i uns mesos després de les actuacions practicades al Principat, el Consell de la ciutat, atenent «com certa provisió fos feyta en Barcelona e en tota Catalunya sobre los salaris e lloguers dels menestrales e altres qui usen de arts mecàniques e prenen loguers o soldades, ab una carta del senyor rey de la qual los dits jurats han treslat», decidí nomenar una comissió amb representants de cada parròquia i de tots els oficis, «los quals tots ensemps tatxen los dits salaris, lloguers o soldades, e ordenen sobre aquells ab aquelles maneres que mils puxen e ls serà ben vist».⁹² Era el rei, doncs, qui estava urgint les ciutats de la Corona a prendre mesures per moderar l'alça dels salaris.

A Girona, la iniciativa la va prendre el bisbe, que va promulgar el 1350 unes ordenacions, el títol de les quals ja resulta prou explícit: *Statuts e ordinacions ab què se posa tarifa o taxa als lloguers o salaris dels jornals dels treballadors, atès que per falta de gent ne volian fer pagar mitat més del que era costum de pagar*.⁹³ És a dir, que, aprofitant la manca de braços, els jornalers volien cobrar el 50% més del que s'havia acostumat pagar fins aleshores. Enfront d'aquesta immoderada pretensió, els estatuts episcopals fixaven el jornal diari de segar (dos sous els homes, un sou i mig les dones, en moneda o blat), de cavar i altres tasques agrícoles (deu diners els homes, sis les dones, menjar a part), obligaven les dones a treballar –si no tenien una excusa legítima per malaltia– i ordenaven que cap home ni dona marxés a treballar a una altra localitat mentre hi hagués qui els contractés en la seva. Tot això no impedí que els salaris agrícoles es dupliquessin a Girona entre 1330 i 1380. De manera similar, a Mallorca s'establien uns salaris màxims per a homes i dones –«d'aquí avant negun hom qui loch e haja mester segadós o altres brassés per fer messes no gos donar a cascun logater qui sia home més de V sous per cascun jorn de salari e a fembra oltra II sous»– i es dictaven mesures per a combatre l'ociositat: «d'aquí avant tot brasser que sia acostumat de fer feyna sia

91. Sobre el cas anglès, vegeu Ch. DYER i S. A. C. PENN, «Wages and earnings in late medieval England: evidence from the enforcement of the labour laws», *Economic History Review* 43, 1990, 356-376, i més recentment, R. BRAID, «Economic Behavior, Markets and Crises. The English Economy in the Wake of Plague and Famine in the 14th Century», dins S. CAVACIOCCHI (ed.), *Le interazioni fra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale, secc. XIII-XVIII*, Florència, 2010, 335-372. Sobre l'*ordenamiento de menestrales*, A. VACA LORENZO, «Recesión económica y crisis social de Castilla en el siglo XV», dins Ch. WICKHAM, et al., *Las crisis en la historia*, Salamanca, 1995, 33-56.

92. Publicat per NARBONA, «Las leyes de pobres...», doc. 22.

93. X. SOLDEVILA, «La mano de obra agrícola en el obispado de Girona (las comarcas del Ampurdán y la Selva, 1290s-1340s)», dins *XIII Congreso de Historia Agraria*, Lleida, 2011. Segons l'autor, el mèrit d'haver descobert aquest document és d'Elvis Mallorquí, que en va fer la primera transcripció.

tengut de logar-se a fer feyna; en altra guisa e si atrobat serà ociós en la ciutat o defora, serà mès en la presó e corràrà la vila e estarà al costell cascuna vegada».⁹⁴

La contenció dels salaris va ser una mesura que, sobretot, les autoritats urbanes van assajar una i altra vegada en la segona meitat del segle XIV. Trenta anys després del primer intent, la ciutat de València regulava, el 19 d'agost de 1379, els salaris dels obrers de la construcció, dels mestres als jornalers, incloent-hi dones i joves, i també la remuneració de les feines agrícoles:

Primerament, lo dit Consell ha taxat que per salaris o loguers d'aquells qui treballaran en qualsevol obres de vila en la ciutat e terme d'aquella sien e puxen ésser demanades e pagades, per cascun jornal complit, les quantitats dejús escrites tant solament e no més, mas menys si se n'avendran, enaxí que de més alcuna avinença o col·lusió no sia, ne puxa ésser feta per alcuna manera o raó, palesament o amagada, mas de menys, axí com dit és.

Ço és, maestre major de la obra, tro en IIII sous.

Ítem, a qualsevol dels altres d'aquella obra apellats menestrals, vulla's d'axa, o de paleta, o de piquo, o de tota obra, en III sous VI diners.

Ítem, a aquells manobres qui faran crosta o argamassa, tro en II sous VI diners.

Ítem, a qualsevol altres manobres, tro en II sous.

Ítem, a aquelles dones que en la obra estaran en lo bastiment per servir lo maestre o picadors, e encara a aquelles que arrancaran o manlegiran arroços, tro en XVI diners.

Ítem, a totes altres fembres e fadrins per fer qualsevol altres faenes, generalment, tro en XIII diners. Ítem, a maestre major d'obra de pedra, tro en IIII sous.

Ítem, a qualsevol altre piquer d'aquella obra tro en III sous VI diners.

Açò, emperò, declarat que si'ls nomenats, o alcú d'aquells qui's logaran a qualsevol de les dites obres, no faran aquella segons se pertany fer, deven e són tenguts a coneguda del maestre major d'aquella obra, ab sagrament, li puxa ésser abatut del loguer o preu per lo qual aquell dia se serà logat.⁹⁵

Rafael Narbona ha publicat una col·lecció documental amb les provisions del Consell de València relatives a pobres i vagabunds, que mostra l'hostilitat dels jornalers locals als immigrants castellans, expulsats del seu país per les fams i les mortalitats, perquè, amb la seva arribada, pal·liaven la manca de mà d'obra i feien baixar els immoderats salaris que aquells havien percebut fins aleshores. Nomès cinc anys després de la irrupció de la pesta, el 20 de setembre de 1353, el Consell, en vista de:

[...] com en la dita ciutat sien vengudes moltes e diverses persones stranyes, bracers, altres per obrar e lavorar a loger, per la qual cosa los bracers

94. A. PONS, «Constitucions e ordinacions del regne de Mallorca», *Bolletí de la Societat Arqueològica Luliana* XLIX-XXIV, 627-628, 1933, 272-281 (280).

95. Publicat per NARBONA, «Las leyes de pobres...», doc. 41.

han haüda a fer gran mercat, de què-s segueix gran profit a la universitat de la dita ciutat, e per tal aquells que ja eren en la dita ciutat facen e diguen moltes e diverses vituperis, scarns e mals, per ço que aquells stranyes que venguts són en la dita ciutat se'n hajen anar e exir de la dita ciutat, per tal que ells pusquen haver inmoderies logers, segons que havien acostumat en temps passat, ans que-ls dits strangers a la dita ciutat. Per tal, lo dit Consell ordenà e tench per bé que per squivar los dits malfeytors fos feta la crida infrasegüent:

Ara hojats què us manen e us fan a saber los honrats Justícia, Jurats e prohòmens de la ciutat de València, a tots los bracers e altres persones de logers, los quals ans de I mes precedent o passat fossen o stiguessen en la dita ciutat de València o en son terme: que algú o algunes d'aquells no sia tan (ofès) que no gosen o presumesquen en alguna manera fer ni dir mal, dan o scarn a alcun bracer o logader strany, axí castellans com d'altres parts, qui del dit mes ençà sien venguts, o d'ací avant vendran per lavorar e obrar en la dita ciutat o en son terme. En altra manera certifichen los dits honrats Justícia e Jurats que qui contrafarà serà castigat en tal manera que als altres volents semblants coses assajar serà terror, exempli, terror e càstich.⁹⁶

L'afluència de castellans va ser continuada i en grans nombres durant l'últim segle i mig de l'edat mitjana, i particularment durant els moments més crítics del tres-cents, com ara la dècada dels setanta, cosa que, si bé provocava la reacció irada dels treballadors valencians, que els insultaven i atacaven, era molt ben acollida per les autoritats urbanes perquè contribuïa a cobrir les baixes de les mortaldats i abastir la demanda laboral, alhora que permetia mantenir els salaris a la baixa. De fet, com conclou Narbona, només es va perseguir els captaires quan la conjuntura calamitosa coincidia amb la sobresaturació demogràfica, quan la por al desabastiment obligava a desfer-se dels necessitats o quan les necessitats polítiques exigien la més dura repressió social.⁹⁷ En el cas de València, doncs, les successives

96. NARBONA, «Las leyes de pobres...», doc. 27.

97. Un dels anys amb més afluència d'immigrants castellans va ser 1377, cosa que obligà la ciutat a tractar el problema, particularment el d'allotjament, en diverses sessions. El 13 de gener, «lo dit Consell, per reverència de Déu e per compassió de molts pobres qui de les parts de Castella, per la fam que allí és, són venguts e estan en aquesta ciutat, e alguns d'ells per fretura de cases han fetes barraques en lo corral dels frares menors de la dita ciutat, delliberadament e concordant, volch e atorgà que als dits pobres del dit corral fossen dats e distribuïts de la pecúnia comuna de la dita ciutat [...] doents sous». Dos mesos després, el 10 de març, «lo dit Consell, en reverència de Déu e per obra de caritat a subvenir la fretura e misèria de molts pobres mendicants e altres que huy són en la dita ciutat, specialment de les parts de Castella per ocasió de la fam que allí és, delliberadament e concordant volch e tench per bé que als dits pobres, axí mendicants com vergonyants, per los dits Jurats e a lur coneguda sia dada e distribuïda aquella quantitat axí de bescuyt de la ciutat com de pecúnia del comú d'aquella». El 23 de juny, igualment «per reverència de nostre senyor Déu e per obra de caritat, lo dit Consell, concordantment, volch e tench per bé que de la pecúnia comuna de la dita ciutat per lo clavari d'aquella, a volentat e ordenació e bona coneguda dels dits Jurats o de la major part d'aquells, fos dada e distribuïda alcuna quantitat de moneda als pobres qui són en una casa per manera

onades immigratòries contribuïren tant a reomplir els buits causats per les epidèmies com a mantenir estables els salaris.

Això no vol dir, però, que allí on els salaris nominals van pujar, com al Principat i a les Illes, s'hi produís igualment una pujada equivalent dels salaris reals, ja que la inflació dels preus i les devaluacions monetàries neutralitzaren aquests ascensos i castigaren la capacitat adquisitiva dels jornalers. Tornant a Girona, en la dècada de 1329-1339, el jornal diari permetia a un bracer comprar 4 kg de blat i quasi el doble d'ordi, aproximadament; les seves possibilitats es duplicaren en la dècada següent (8,25 kg) i es triplicaren immediatament després de la pesta (12 kg), per a caure lleument el 1359-1369 (9,25) i enfonsar-se en la dècada següent (poc més de 3 kg), sens dubte la més difícil de la centúria. La situació millorà en l'últim quart del segle XIV, quan les possibilitats de compra superaren els 7,5 kg entre 1376 i 1391, per tornar en l'última dècada als valors dels anys seixanta.⁹⁸ L'augment va ser real, però en conjuntures molt concretes, seguides per d'altres de retrocés i fins i tot d'ensorrament, abans d'instal·lar-se, a finals del tres-cents, en una llarga fase d'estancament, que almenys per al País Valencià, com ja va apuntar Hamilton, es prolongarà durant tot el quatre-cents.⁹⁹ Per altra part, l'augment dels salaris s'hauria de matisar també per l'increment de la fiscalitat i l'alça dels lloguers.

Excepte en alguns –molt pocs– anys concrets, els jornalers agrícoles i els assalariats en general no van viure millor gràcies a la pesta, ja que la inflació contrarestarà l'alça dels salaris nominals. Però així ho percebien els senyors –i alguns historiadors–, que havien de pagar més per aconseguir una mà d'obra més escassa i més cara, per la qual cosa tractaren d'oposar-se a les pretensions dels treballadors per tots els mitjans, incloent-hi la importació d'esclaus. El vincle l'estableixen clarament unes ordenacions de Barcelona de 1405, en les quals alguns ciutadans, davant els immoderats salaris que pretenen cobrar llauradors i bracers, demanen que es compren esclaus i esclaves per tal que aquells tornin al seu antic estat:

[...] dien e posen los dits ciutadans que, con los dits lauradors e brassers sien tots ensemps concordans que, per quascuna vegada que ixen de la dita ciutat per cavar, majencar, podar ni per altres feynes, demanen inmoderats salaris, ço és, IIII sous, e V sous, e V sous e mig, dién los dits que açò, segons lur entaniment, fa metre e posar en bona ordinació, en tal forma que

d'espital novellament ordenat per algunes caritatives persones prop lo portal apellat d'en Avinyó, per raó de la multitud dels pobres que huy són en la ciutat, senyaladament de les parts de Castella per ocasió de la fam que allí és». Finalment, el 18 de setembre, el Consell deliberà sobre la remuneració del prevere Berenguer Soler, que «havia molt treballat en fer e tenir e mantenir una casa a manera d'espital per receptació dels pobres, los quals en gran multitud ladonchs eren en la dita ciutat, senyaladament de les parts de Castella, per ocaació de la fam que allí era, com los espitals de la dita ciutat no-y bastassen, ans molts dels dits pobres jahien per places e altres partides descobertes». NARBONA, «Las leyes de pobres...», doc. 36-39.

98. C. GUILLERÉ, *Diner, poder i societat a la Girona del segle XIV*, Girona, 1984.

99. E. J. HAMILTON, *Money, prices and wages in Valencia, Aragon and Navarre 1351-1600*, Cambridge, (Mass.), 1936.

los dits lauradors e brassers tornen a lagut salari, segons que havien acustumat de XL anys ensà, e con molts e diverses hòmens de la dita ciutat con fora la dita ciutat, axí per profit lur con per profit comú, se sforsassen... en comprar sclaus e slaves, per ço que los dits lauradors e brassers tornen, axí con dit és, en bona ordinació.¹⁰⁰

I, de fet, l'esclavitud coneixerà un veritable auge a tots els Països Catalans, sobretot a les Illes, més debilitades demogràficament. Ja abans de la pesta, el 1335, els prohoms d'Eivissa exposaven al monarca que «totes les obres rusticals que's fan en la dita illa se fan per mans de catius, com altrás persones franchas no s'i tròpian». En la segona meitat del segle XIV hi havia a Eivissa uns seixanta propietaris d'esclaus i més d'un centenar d'esclaus, unes magnituds comparables a les d'algunes viles mallorquines, com Sòller, on hi havia 42 senyors de captius el 1378, amb una mitjana de 1,8 esclaus mascles, o Inca, on el 1428 hi havia uns 73 propietaris i 142 captius, la qual cosa dona una mitjana d'1,9. Els esclaus es feien servir per a tot: per treballar a la vinya i fent vi, a casa i sobretot, en el cas d'Eivissa, a les salines.¹⁰¹

Si l'evolució dels salaris, en un sentit o en un altre, preocupava senyors i pagesos era perquè el treball assalariat estava cada vegada més estès i les retribucions salarials representaven un percentatge cada vegada més important dels ingressos totals de les famílies camperoles, que ja no procedien únicament del producte de les seves pròpies explotacions. Moltes d'aquestes resultaven insuficients, per la seva exigüitat, per assegurar la reproducció del grup familiar, i els seus membres (pares, fills i filles) es veien obligats a compaginar la feina en les terres pròpies amb el treball assalariat en les de veïns més benestants, propietaris urbans o senyors laics i eclesiàstics. En altres casos, es tractava de pagesos desposseïts, que mancaven de terres pròpies i depenien totalment per al seu sosteniment de la seva contractació com a jornalers.¹⁰²

Junt amb les desigualtats econòmiques, hi havia també altres diferències que escindien internament la pagesia, com la llibertat personal o la prestació de deter-

100. R. SALICRÚ, «L'esclau com a inversió? Aprofitament, assalariament i rendibilitat del treball esclau en l'entorn català tardomedieval», *Recerques* 52-53, 2006, 49-85 (57).

101. A. FERRER ABÁRZUA, *Captius i senyors de captius a Eivissa: una contribució al debat sobre l'esclavitud medieval (segles XIII-XVI)*, València, 2015. Sobre l'esclavitud a les Illes, vegeu també F. SEVILLANO COLOM, «Demografía y esclavos del siglo XV en Mallorca», *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana* 34, 1973, 160-197; Ch. VERLINDEN, «La esclavitud en la economía medieval de las Baleares, principalmente en Mallorca», *Cuadernos de Historia de España* 67/68, 1982, 123-164; i, sobretot, A. MAS FORNERS, *Esclaus i catalans. Esclavitud i segregació a Mallorca durant els segles XIV i XV*, Palma de Mallorca, 2005; i, del mateix autor, «La incidencia del mercado de esclavos en la estructura productiva de Mallorca (aprox. 1300-1450)», dins *Les esclavages en Méditerranée, espaces et dynamiques économiques*, Madrid, 2012, 77-100.

102. A. FURIÓ i F. GARCIA-OLIVER, «Household, peasant holding and labour relations in a Mediterranean rural society. The Valencian country in the late Middle Ages», dins E. LANDSTEINER (ed.), *Agrosystems and labour relations in European rural societies (Middle Ages-twentieth century)*, Turnhout, 2010, 31-56; P. VICIANO, *Els peus que calciguen la terra. Els llauradors del País Valencià a la fi de l'edat mitjana*, València, 2012.

minades obligacions pròpies de la servitud. La condició servil, tanmateix, no presuposava necessàriament una fràgil base econòmica, sinó, almenys entre els remences de la Catalunya Vella, tot el contrari. En la Vall d'Aro, el 1343, els pagesos de remença posseïen els dos terços de la superfície cultivada, mentre que les tinençes no servils, majoritàries en nombre, només ocupaven el terç restant. Aquí i en altres comarques, els remences se situaven entre els estrats mitjà i superior de la pagesia, i la crisi no farà més que polaritzar encara més la societat rural, concentrant la terra en mans dels pagesos grassos, molts d'ells remences, i convertint els petits camperols en assalariats. Quan, empobrits per la caiguda de les seves rendes, els senyors incrementaren la seva pressió sobre els vassalls, exigint-los el pagament íntegre dels censos i el compliment dels «mals usos», més vexatoris i oprobiosos que onerosos econòmicament, van ser els remences els qui encapçalaren la revolta, un conflicte que prolongaria i acceleraria la depressió catalana al segle XV.¹⁰³

En aquest sentit, cal recordar que els historiadors dels remences han atribuït tradicionalment un paper important a la Pesta Negra en la formació del moviment, perquè, en la seva opinió, els efectes mortífers de l'epidèmia van tenir com a conseqüència un agreujament del control senyorial sobre els seus pagesos. Aquest agreujament es va manifestar, entre altres coses, en menys concessions de redempcions i, sobretot, en un fort increment dels seus preus. El problema és que la majoria dels historiadors dels remences han treballat sobre el segle XV, que és el gran segle de les guerres remences, del gran sindicat i, finalment, de la sentència de Guadalupe que va posar fi al conflicte. En canvi, el presumpte deteriorament de la condició econòmica i social dels remences no deixava de ser això, una presumpció, perquè ningú no l'havia estudiat a fons. L'únic que ho va fer, Oriol Anguera de Sojo, el 1934, a partir d'una anàlisi molt documentada del Cabrerès, va afirmar que la causa principal del conflicte agrari no estava tant en els mals usos i la llibertat personal com en la disputa pels masos ròncs, és a dir, per les terres abandonades per les catàstrofes demogràfiques del Tres-cents. Les tesis d'Anguera de Sojo passaren desapercebudes, en part per l'àrea reduïda del seu estudi i en part per la influència de Vicens Vives, que situava en l'origen del conflicte remença els «mals usos» i, sobretot, la llibertat personal. Al contrari, doncs, del que havia passat a la major part de l'Europa occidental, a Catalunya s'hauria produït un asserviment progressiu de

103. La Vall d'Aro, sobre la qual s'ha centrat bona part de la discussió sobre la diferenciació pagesa, ha estat objecte de nombrosos estudis. Vegeu A. LLUÍS SANZ, «La pabordia d'Aro de la Catedral de Girona, 1180-1343», dins J. PORTELLA (ed.), *La formació i expansió del feudalisme català. Estudi General* 5-6, 1985-1986, 419-436; J. PORTELLA COMAS, «El cas de la Vall d'Aro (1486): un pacte de senyors enmig de pagesos», *Revista de Girona* 32, 118, 1986, 44-49; L. TO FIGUERAS, «La diferenciació pagesa a la diòcesi de Girona (segle XIV). Una nota metodològica», dins M. BARCELÓ *et al.*, *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, València, 2003, 441-463; X. MARCÓ MASFERRER, «La diferenciació pagesa a la Catalunya baixmedieval: la revisió del cas de la Vall d'Aro», *Estudis d'Història Agrària* 21, 2008, 125-149. Sobre la diferenciació pagesa als Països Catalans, A. FURIÓ, «Una pagesia dividida: diferències jurídiques i desigualtats econòmiques», dins *Història política, societat i cultura dels Països Catalans. 3. La forja dels Països Catalans, segles XIII-XV*, Barcelona, 1996, 184-201.

la pagesia, amb la definició legal de la remença al final del segle XIII i la consideració dels segles XIV i XV com a segles d'agreuament de la condició pagesa. D'altra banda, el despoblament de masies ocasionat per la Pesta Negra només hauria estat favorable conjunturalment per a la pagesia supervivent, que pogué arrancar algunes concessions d'uns senyors espantats per la minva de mà d'obra. Però l'enfrontament de fons era la subjecció legal del camperolat i la degradació de la seva condició. Aquesta interpretació, esdevinguda canònica, ha estat acceptada per Paul Freedman, Josep M. Salrach i Lluís To, però discutida per Gaspar Feliu i Rosa Lluch.¹⁰⁴

Aquesta última autora, que en la seva tesi doctoral va estudiar els remences d'una senyoria eclesiàstica, l'Almoïna del Pa de la seu de Girona, ha mostrat que, de 1.258 remences que van reconèixer la seva condició servil entre 1331 i 1458, només 557 van redimir-se perquè volien abandonar el domini d'origen; només 424, és a dir, menys d'una tercera part, van pagar la firma d'espoli forçada quan es van casar; i, malgrat la riquesa dels llibres de comptes de l'Almoïna, no hi ha cap testimoni del cobrament de l'arsia i de la cugucia. En conseqüència, afirma l'autora, «sembla que podem establir de manera definitiva que l'aplicació d'ambdós mals usos tampoc no era vigent a l'Almoïna i que aquesta conclusió sembla ampliable, ara com ara, a la resta de senyors amb població de remença». Rosa Lluch també conclou que:

[...] contra el que sovint s'ha dit [...], la pesta negra [...] no va provocar un empitjorament de la condició dels remences [...] ni tampoc un control senyorial més ferri. I dic això perquè en els anys immediatament posteriors a la pesta van augmentar els pagaments per intesties i eixorquies, però també el nombre de les redempcions concedides. La quantitat d'homenatges rebuts per la institució tampoc no va créixer molt significativament després de 1348 i, el que és més important, les clàusules que contenen no van canviar en absolut.¹⁰⁵

O sigui, que no van ser tant la llibertat i els mals usos el que van estar al cor de les guerres remences, sinó, sobretot la revolta d'una pagesia benestant, fins i tot rica, per apropiari-se dels masos rònecs i establir una nova relació de forces en el camp català.

104. O. ANGUERA DE SOJO, «Dret especial de la comarca de Vic», dins *Conferències sobre varietats comarcals del Dret Civil Català*, Barcelona, 1934, 273-340; J. VICENS VIVES, *Historia de los remensas (en el siglo XV)*, Barcelona, 1978; i, del mateix autor *El Gran Sindicato remensa*, Madrid, 1954; J. M. SALRACH, «La Pesta Negra i els orígens del problema remença», dins *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, 1989, 13-34; P. FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, 1993; G. FELIU I MONTFORT, «El pes econòmic de la remença i dels mals usos», *Anuario de Estudios Medievales* 22, 1992, 145-160; i, del mateix autor, «Els antecedents de la remença i els mals usos», *Quaderns de la Selva. Estudis en Honor de Pons Guri* 13, 2001, 209-228; i, encara, «Rellegint la història dels remences de Jaume Vicens Vives», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* 22, 2011, 33-64. Ll. TO FIGUERAS, «Drets de justícia i masos: hipòtesi sobre els orígens de la pagesia de remença», *Revista d'Història Medieval* 6, 1995, 141-149; R. LLUCH BRAMON, *Els remences. La senyoria de l'Almoïna de Girona als segles XIV i XV*, Girona, 2010.

105. LLUCH, *Els remences...*, 414.

VII

La crisi no afectà tothom per igual. Com en qualsevol altra crisi, inclosa l'actual, hi hagué perdedors i guanyadors. Entre aquests últims, els pagesos grassos, que augmentaren l'extensió de les seves explotacions amb l'annexió dels masos rònecs o abandonats; els creditors que prestaven a particulars i institucions, de les viles a la Generalitat i la Corona, traient el màxim benefici de les noves modalitats de crèdit a llarg termini, com el violari i el censal mort; i les administracions públiques, que desenvoluparen i consolidaren els seus sistemes fiscals i financers i, amb ells, els propis aparells institucionals, ja decididament ensolcats en el procés que els historiadors anomenen de gènesi de l'estat modern.¹⁰⁶ Entre els perdedors, la petita noblesa que veia com s'enfonsaven les seves rendes tradicionals i havia de cercar noves fonts d'ingressos en el servei a la monarquia –en el repartiment de la fiscalitat centralitzada– o a l'alta aristocràcia; els jornalers, que a penes van poder gaudir d'una efímera «edat d'or» dels salaris; i, sobretot, el conjunt de la societat, els contribuents nets de la ciutat i el camp, aclaparats per l'increment de la fiscalitat –municipal, reial, de la Generalitat– que s'enduia els guanys del creixement, sense gairebé permetre cap acumulació, llevat d'algunes poques fortunes individuals, a les ciutats i també a les viles i els nuclis rurals, que es compten també entre els guanyadors de la crisi.¹⁰⁷

La crisi va tenir el seu origen, ho hem vist, en una conjunció de calamitats, i no en cap superpoblació prèvia o en cap esgotament dels recursos a causa d'una desmesurada demografia. I dues d'aquestes calamitats, les fams i caresties, d'un costat, i, sobretot, la guerra quasi permanent, de l'altre, tingueren dos efectes perdurables: l'increment de la pressió fiscal i, ja des del principi, l'endeutament de les hisendes locals, creades justament per facilitar l'exacció i apropiació per part de la monarquia –i de la Generalitat, i dels creditors del deute públic– dels beneficis creats pel

106. Sobre la dimensió fiscal i financera d'aquest procés, vegeu M. SÁNCHEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XIII-XIV)*, Vic, 1995; M. SÁNCHEZ i A. FURIÓ (ed.), *Corona, municipis i fiscalitat a la baixa Edat Mitjana*, Lleida, 1997; A. FURIÓ (ed.), *La gènesi de la fiscalitat municipal (segles XII-XIV)*, *Revista d'Història Medieval* 7, 1996; M. TURULL, *El gobierno de la ciudad medieval: administración y finanzas en las ciudades medievales catalanas*, Barcelona, 2009.

107. Sobre les elits urbanes i rurals als Països Catalans, vegeu J. FERNÁNDEZ TRABAL, «De "Prohoms" a ciudadanos honrados. Aproximación al estudio de las élites urbanas de la sociedad catalana bajomedieval (siglos XIV-XV)», *Revista d'Història Medieval* 10, 1999, 331-370; P. IRADIEL i R. NARBONA (ed.), *Ciudades y élites urbanas en el Mediterráneo medieval. Revista d'Història Medieval* 11, 2002; A. FURIÓ, «Las elites rurales en la Europa medieval y moderna. Una aproximación de conjunto», dins A. RODRÍGUEZ (ed.), *El lugar del campesino. En torno a la obra de Reyna Pastor*, València, 2007, 391-421; V. ROYO, «Elits rurals i xarxes mercantils al nord del País Valencià baixmedieval. El comerç i la manufactura de la llana a Vilafranca (1393-1412)», *Recerques* 60, 2010, 25-56; C. VERNA, «Élites rurales, industries et fortune (Catalogne, Vallespir, XIVe-XVe siècle)», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Age* 124, 2, 2012, 461-478; F. APARISI, «Village Entrepreneurs: The economic foundations of Valencian rural elites in the fifteenth century», *Agricultural History* 89, 2015, 336-357.

creixement econòmic. A tot arreu, en efecte, l'expedient més utilitzat per aconseguir fons per pagar els subsidis exigits per la corona o per aprovisionar la població en temps de carestia, va ser l'emissió de deute públic, és a dir, el carregament de violaris i censals garantits pels ingressos fiscals. Com a conseqüència, la fiscalitat passà, primer, de ser extraordinària –fins a ben entrat el segle XIV, només es recaptaven impostos quan s'havia de fer front a una emergència, ja fos bèl·lica o alimentària– a ordinària, regular, quotidiana, i, poc després, de gravar només la terra i el patrimoni immoble, a recaptar-se també sobre el consum i la circulació de mercaderies. Els impostos indirectes, coneguts com a *cises* o *imposicions*, es van estendre a tot el que podia ser susceptible de ser gravat amb taxes (fins a vint productes distints a Barcelona!), i amb percentatges cada vegada més onerosos (a Mallorca, el 1356, el 5% sobre les mercaderies, el 10% sobre els draps, el 16,6% sobre el vi, el 45% sobre la carn). El regne de Mallorca passà d'enregistrar superàvit en les primeres dècades del segle XIV a ser deficitari en la segona meitat de la centúria, a causa fonamentalment de la guerra amb Gènova, mentre que en l'origen de l'escalada del deute en les ciutats catalanes i valencianes hi hagué, a més d'aquest mateix conflicte, la llarga guerra amb Castella. Moltes d'aquestes ciutats encara estaven pagant, a finals del quatre-cents, els deutes que havien contret un segle abans, a finals del tres-cents. O dit d'una altra manera, el fort endeutament de les ciutats i viles dels Països Catalans al segle XV s'arrossegava des de la centúria anterior i tenia el seu origen, sobretot, en les demandes de la monarquia per finançar la guerra amb Castella.¹⁰⁸

L'increment del deute públic, un dels millors baròmetres i alhora una més de les múltiples causes de la crisi del segle XIV, es reflecteix en el percentatge que representava el pagament dels interessos en el conjunt de les despeses municipals. A Barcelona, passà del 42% el 1358 al 61% el 1403; a València, del 39% el 1365 al 50% el 1402; i a Mallorca, el cas més espectacular, pujava al 81% el 1378. I com que el deute es finançava amb els ingressos fiscals –o potser seria més exacte dir

108. P. VERDÉS, *Fiscalitat reial i finances municipals: les ajudes per a les guerres mediterrànies (Cervera, 1350-1356)*, Barcelona, 1995; J. A. DEL POZO CHACÓN, «Guerra, fiscalidad y poder local en Vila-real (1362-1375)», dins *El poder real en la Corona de Aragón, siglos XIV-XVI. XV Congreso d'Història de la Corona d'Aragó*, Saragossa, vol. IV, 219-232; P. CATEURA, *La trentena esgarriadora: guerra i fiscalitat, el regne de Mallorca, 1330-1357*, Palma de Mallorca, 2000; M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ, «Corts», «Parlaments» y fiscalidad en Cataluña: las «profertes» para las guerras mediterráneas (1350-1356)», dins *Pagar al rey en la Corona de Aragón (Estudios sobre fiscalidad y finanzas reales y urbanas)*, Barcelona, 2003, 291-314; P. CATEURA, *Sociedad y sistema fiscal del reino de Mallorca (1360-1400)*, Palma de Mallorca, 2003; A. J. MIRA JÓDAR, *Entre la renta y el impuesto. Fiscalidad, finanzas y crecimiento económico en las villas reales del sur valenciano (siglos XIV-XVI)*, València, 2005; P. ORTÍ, «La distribución de la carga fiscal entre las ciudades y villas de realengo en la Cataluña del siglo XIV», dins D. MENJOT i M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ (ed.), *Fiscalidad de Estado y fiscalidad municipal en los reinos hispánicos medievales*, Madrid, 2006, 275-316; P. CATEURA (ed.), *Comprar, vendre i pagar al rei: els impostos indirectes al Regne de Mallorca, (segles XIV-XV)*, Palma de Mallorca, 2006; P. VICIANO, *Regir la cosa pública. Proboms i poder local a la vila de Castelló (segles XIV-XV)*, València, 2008; V. BAYDAL, «El papel de la guerra en el proceso de construcción de la fiscalidad pública en el reino de Valencia (1250-1365)», dins *La guerra en la Edad Media. Fuentes y metodología, nuevas perspectivas, difusión y sociedad actual*, Belo Horizonte, 2014, 148-169.

que es crearen nous impostos i s'incrementà la pressió fiscal per tal de finançar el deute-, bona part de l'esforç fiscal de la població es desviava en benefici dels creditors, de ciutadans i mercaders que invertien en el deute públic –una inversió menys lucrativa, però més segura que altres operacions econòmiques o especulatives– per diversificar els seus riscos, molt abans que en prenguessin el relleu la noblesa i les institucions eclesiàstiques, amb un esperit ja clarament rendista.¹⁰⁹

A Mallorca, ja el 1373, un any abans de la gran fam, un administrador nomenat per la Corona elaborà un pla de sanejament de la hisenda del regne que passava per reduir dràsticament la despesa pública, fiscalitzar els comptes de l'administració i amortitzar el deute en deu anys, reduint el tipus d'interès del 10% al 8%. El pla no sols no funcionà, sinó que la situació de les finances s'agreujà, i encara que hi hagué nous intents per sanejar el deute (el 1392 es col·locà un català, en representació dels creditors, la majoria barcelonins, al capdavant de les finances mallorquines, per tal d'assegurar el pagament de les pensions), la hisenda va fer fallida finalment el 1405.¹¹⁰

L'endeutament i els impagaments no van ser cosa només de les hisendes públiques, sinó també, en una mesura encara més gran, de les economies privades. Ben sovint, els impostos i els interessos dels crèdits eren més aclaparadors i peremptoris que les rendes agràries tradicionals, i molts pagesos es veien forçats a vendre la seva terra per poder pagar-los, com certifica, d'altra banda, la gran activitat del mercat de la terra, tant de parcel·les camperoles com de dominis senyorials, hipotecats les unes i els altres en mans de creditors censalistes. I, sens dubte, censals i violaris són els tipus documentals més freqüents en els registres notariais de l'últim segle i mig de l'edat mitjana.¹¹¹

109. A. FURIÓ, «Endettement paysan et crédit dans la Péninsule Ibérique au Bas Moyen Âge», dins M. BERTHE (ed.), *Endettement paysan et crédit rural dans l'Europe médiévale et moderne: actes des XVIIe Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, Septembre 1995*, Tolosa, 1998, 139-167; i, del mateix autor, «Deuda pública e intereses privados. Finanzas y fiscalidad municipales en la Corona de Aragón», *Edad Media. Revista de Historia* 2, 1999, 35-80; M. TORRAS, «El deute públic a la ciutat de Manresa a la Baixa Edat Mitjana», dins M. SÁNCHEZ (ed.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*, Barcelona, 1999, 155-183; J. MORELLÓ, *Fiscalitat i deute públic en dues viles del Camp de Tarragona: Reus i Valls, segles XIV-XV*, Barcelona, 2001; A. MAYOL, «De l'origen del deute públic a la crisi financera. Alcúdia i les estratègies inòqües de reducció del deute (1350-1460)», dins P. CATEURA (ed.), *El crèdit i el sistema financer del Regne de Mallorca, (segles XIV-XV)*, Palma de Mallorca, 2009, 41-64; A. MARTÍ ARAU, «Governar el deute en temps de crisi: Castelló d'Empúries (1386-1421)», *Anuario de Estudios Medievales* 40, 2010, 129-179.

110. Á. SANTAMARÍA, «La deuda pública en la parte foránea de Mallorca al finalizar el siglo XV», *Anuario de Estudios Medievales* 8, 1972-1973, 257-304; i, del mateix autor, «Mallorca en el siglo XIV», dins E. SÁEZ (ed.), *La investigación de la historia hispánica del siglo XIV. Problemas y cuestiones*, Barcelona, 1973, 165-238; J. F. LÓPEZ BONET, «Para una historia fiscal de la Mallorca cristiana (siglos XIII-XIV)», *Anuario de Estudios Medievales* 38, 2008, 101-184; R. URGELL, «La hisenda municipal del regne de Mallorca en el canvi de segle (1390-1410)», dins M. T. FERRER I MALLOL (ed.), *Martí l'Humà. El darrer rei de la dinastia de Barcelona (1396-1410). L'Interregne i el Compromís de Casp*, Barcelona, 2015, 285-300.

111. J. CORTÉS, *Formularium diversorum instrumentorum: un formulari notarial valencià del segle XV*, Sueca, 1986; A. FURIÓ, «Crédito y endeudamiento: el censal en la sociedad rural valenciana (siglos XIV-XV)», dins E. SARASA i E. SERRANO (ed.), *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica*,

En l'origen d'aquest endeutament hi havia, molt més que la necessitat d'afrontar les caresties i com en el cas de les hisendes municipals, l'increment de la pressió fiscal, continu i inexorable tot al llarg del tres-cents. Al segle XIII, l'impost era encara quasi desconegut. El rei es limitava a percebre rendes, com qualsevol altre senyor, dins del seu propi domini, mentre que les ciutats només repartien talles i contribucions entre els seus veïns quan s'hi havia de fer front a alguna demanda de la monarquia o alguna despesa comunitària. La guerra quasi contínua va fer més freqüents les exaccions reials i, amb elles, els impostos, gestionats primer pels municipis i, després, també per l'aparell permanent de les Corts, la Diputació del General o Generalitat, mentre que la consignació dels censals, és a dir, del pagament dels interessos del deute, sobre les cises, esdevingueren permanents i ordinàries; van donar lloc a la creació de veritables sistemes fiscals i financers. Paral·lelament, la panòplia de càrregues s'ampliava, amb impostos directes –fixos, proporcionals, ordinaris, extraordinaris– i indirectes, que multiplicaven les taxes sobre la comercialització i el consum. De pagar –relativament– poc pels censos senyoriais sobre la terra, l'ús dels monopolis i els drets jurisdiccionals, a més del delme eclesiàstic i les primícies, els pagesos i les classes populars urbanes, els sectors més aclairats fiscalment, passaren a haver de pagar, i en quantitats cada vegada més grans, impostos reials, municipals i de la Generalitat, talles ordinàries, subsidis extraordinaris, cises sobre el pa i la carn i, al final, sobre pràcticament tots els aliments i mercaderies, i, fins i tot, sobre els ingressos del seu treball i dels seus beneficis econòmics.¹¹² L'increment de l'exacció fiscal –per pagar les guerres, per pagar el deute, per pagar el desenvolupament de l'estat– es va endur cap amunt de la piràmide social els beneficis generats a la base, de manera que va debilitar encara més una població ja extenuada per les calamitats de l'època i va actuar, alhora, tant o més que les altres, com a causa i conseqüència de la crisi. La pobresa generalitzada dels de sota, però, no impedia la prosperitat dels de dalt, l'alta aristocràcia, el patriciat urbà i, també, les elits rurals, els grans beneficiaris del reajustament del sistema. No hi ha cap contradicció, i podem fer servir alhora tots dos conceptes, el de crisi i el de creixement. Al creixement econòmic de la baixa edat

ss. XII-XIX, Saragossa, 1993, 501-534; i, del mateix autor, «El mercado de la tierra en la Valencia de los siglos XIII-XV. Crédito, endeudamiento y compraventa de parcelas», dins S. CAVACIOCCHI (ed.), *Il mercato della terra. Secc. XIII-XVIII (XXXV Settimana di Studi dell'Istituto Internazionale di Storia Economica «F. Datini», Prato, 5-9 maggio 2003)*, Florència, 2004, 797-812; A. FURIÓ, J. V. GARCÍA MARSILLA, A. J. MIRA JÓDAR, P. VICIANO i S. VERCHER, «Endeutament i morositat en una comunitat rural. El censal a Sueca a finals del segle XV», *Actes de la V Assemblea d'Història de la Ribera*, Almussafes, 1998, 119-165; J. V. GARCÍA MARSILLA, *Vivir a crédito en la Valencia medieval. De los orígenes del sistema censal al endeudamiento del municipio*, València, 2002.

112. J. MORELLÓ, «Els impostos sobre la renda a Catalunya: redelmes, onzens i similars», *Anuario de Estudios Medievales* 27, 1997, 903-968. Vegeu també sobre les relacions entre el deute i la fiscalitat, del mateix autor, *Fiscalitat i deute públic en dues viles del camp de Tarragona: Reus i Valls, segles XIV-XV*, Barcelona, 2001. P. VERDÉS, «Per ço que la vila no vage a perdició: la gestió del deute públic en un municipi català (Cervera, 1387-1516)», Barcelona, 2004; G. FELIU, «Finances currency and taxation in the 14th and 15th centuries», *Catalan Historical Review* 9, 2016, 25-44.

mitjana van contribuir tots, i no sols les elits, amb les seves inversions i el seu esperit emprenedor, però la majoria de la població en va ser desposseïda dels beneficis, tant a través de la fiscalitat com dels interessos del deute privat, que no podia pagar, i va ser la principal víctima de la crisi.

Altres víctimes, en aquest cas de la ira i el ressentiment de la majoria cristiana, que necessitava trobar explicacions i culpables del que estava passant, van ser les minories religioses, en particular l'hebrea. En efecte, una de les conseqüències més immediates i dramàtiques de la irrupció de la pesta i del clima de terror i desordre generalitzat que provocà va ser l'assalt de moltes jueries dels Països Catalans i l'assassinat massiu de jueus, considerats responsables de la introducció i la difusió de l'epidèmia. Immediates, perquè els avalots tingueren lloc ja en les primeres setmanes, al mateix temps que es propagava la malaltia, des de la costa fins a l'interior –el dissabte 17 de maig de 1348 a Barcelona, als pocs dies de l'arribada de la pesta i dels primers casos de contagi, i a començaments de juliol a Cervera i Tàrraga–; i dramàtiques, perquè, segons un document de la cancelleria reial, només en aquestes tres ciutats, hi van morir més de tres-centes persones. ¿Va ser només un esclat de violència cega i irracional, originada pel pànic davant una mortaldat tan general i de la qual es desconeixia tot, des de les seves causes fins als seus remeis, o hi havia alguna mena de càlcul, de fúria atada i organitzada, darrere dels avalots i les morts? D'una banda, és cert que no s'havia conegut mai, anteriorment, una calamitat d'aquestes proporcions, amb un nombre tan elevat de baixes diàries, i que les masses, terroritzades, cercaven un culpable, un boc emisor en qui descarregar tota la ira i conjurar així totes les pors. Això explicaria, en part, que, als jueus, percebuts com un cos estrany al si de la societat cristiana i una presència insuportable per la seva obstinació religiosa i identitària, no se'ls donés cap elecció –convertir-se o morir–, com es faria quasi mig segle més tard, el 1391, quan les jueries van ser assaltades al crit de «Muyren los dits juheus o-s facen christians!», sinó que van ser exterminats –almenys això és el que es pretenia– al crit molt més taxatiu de «Muyren los traïdors!».¹¹³ El 1348, no hi havia escapatòria possible, llevat de fugir o d'amagar-se, i d'aquí l'alt nombre de morts. Però, d'altra banda, a molts informes s'indica que les cases dels jueus van ser saquejades, els seus béns robats i els seus papers –entre els quals els llibres deutoris, amb els noms dels seus deutors i les quantitats degudes–, cremats o destruïts.

Els casos millor coneguts són els de Barcelona –on els jueus van ser acusats d'haver enverinat els pous d'aigua, tot provocant així la difusió de l'epidèmia, i l'assalt del call causà vint morts–, Cervera –amb divuit morts– i, sobretot, Tàr-

113. J. RIERA SANS, «Los tumultos contra las juderías de la Corona de Aragón en 1391», dins *La mutación de la segunda mitad del siglo XIV en España. Cuadernos de Historia. Anexos de la revista Hispania* 8, 1977, 213-225 (223). Un crit similar –«Façen-se cristians los moros o muyren»– es faria sentir seixanta anys més tard en l'atac contra la moreria de València, cf. M. RUZAFÀ, «Façen-se cristians los moros o muyren», *Revista d'Història Medieval* 1, 1990, 87-110. Vegeu també A. RICH ABAD, *La comunitat jueva de Barcelona entre 1348 i 1391 a través de la documentació notarial*, Lleida, 1999; i C. DENJEAN, *La loi du lucre: l'usure en procès dans la Couronne d'Aragon à la fin du Moyen Âge*, Madrid, 2011.

rega, fins al punt que, com ja s'ha dit, entre les tres ciutats van superar el nombre de tres-centes víctimes, segons els registres de la cancelleria reial. Però també hi hagué avalots en altres ciutats de Catalunya –Girona i Tarragona, i a punt va estar també Lleida– i del regne de València –Morvedre i potser també València.¹¹⁴ A Tàrrega, l'excavació de les fosses comunes de les Roquetes ha permès identificar almenys una setantena de persones, entre homes i dones, nens, joves i vells. Posteriorment, la reconstrucció antropològica dels cossos ha mostrat que la major part de les lesions es localitzen en el crani, produïdes, també majoritàriament, per armes tallants amb diferent força d'impacte (espases, falçs, ganivets) o, en altres casos, per l'impacte d'objectes contundents, com pedres, el mànec d'una destreal o l'empunyadura d'una espasa. En els primers casos, les ferides han deixat incisions profundes en el crani, mentre que en els últims el colp trencà la volta craniana i en l'interior d'aquesta s'ha pogut recuperar el fragment d'os que se'n va desprendre. A més de les lesions en el crani, molts cossos també presentaven ferides en la columna, els braços i, sobretot, les cames. En opinió dels dos antropòlegs que han practicat la reconstrucció, Jordi Ruiz Ventura i M. Eulàlia Subirà de Galdàcano, el nombre i el tipus de lesions –totes elles mortals o relacionades amb el moment de la mort dels individus– «permeten descriure l'atac com a brutal i indiscriminat amb la voluntat clara d'extermini de la població jueva del call targari». De fet, si només nou casos mostren una sola marca de violència, «en d'altres s'evidencia l'acarnissament o la voluntat executora de la lesió, com en el cas de les decapitacions».¹¹⁵ Els assaltants que entraren a la juevia de Tàrrega ho van fer amb el propòsit de matar tots els seus habitants –a pedrades, a colps i a coltellades–, mentre fugien o ja caiguts en terra, de saquejar les seves cases i de destruir els seus registres documentals. Que la violència no havia estat un esclat passatger, provocat només per la pesta, i tenia arrels profundes, alimentades per un odi persistent, que ni les condemes de les autoritats eclesiàstiques ni les penes imposades pel monarca i els oficials reials podien mitigar, ho mostra el fet que les fosses van ser profanades poc després i es van arrancar els peus de molts dels qui hi eren inhumats.

L'assalt de la juevia de Morvedre tingué lloc la nit del 8 de novembre de 1348. En realitat no es tractava d'una acció encaminada expressament a acabar amb la comunitat hebrea, sinó que s'emmarca en el context de la guerra de la Unió i en l'atac perpetrat aquell dia per les tropes unionistes, que primer saquejaren les cases dels veïns del bàndol reialista i després estengueren el pillatge a l'aljama jueva. «Los

114. A. LÓPEZ DE MENESES, «Una consecuencia de la Peste Negra en Cataluña: el pogrom de 1348. Apéndice (Documentos inéditos)», *Sefarad* 19, 1959, 321-364; D. NIRENBERG, *Comunidades de violencia. La persecución de las minorías en la Edad Media*, Barcelona, Península, 2001.

115. «Aquest acarnissament –prosegueixen ambdós autors– és més evident en els individus de sexe masculí, en els quals, d'una banda s'hi ha descrit una mitjana de lesions per individu més alta que en el sexe femení i d'una altra, la localització preferent de les lesions és el crani», cf. J. RUIZ i M. E. SUBIRÀ, «Reconstrucció antropològica del pogrom de 1348 a Tàrrega», *Urtx* 23, 2009, 126-137; J. X. MUNTANÉ SANTIVERI, «Itinerari pels documents relatius a l'assalt al call de Tàrrega de l'any 1348», *Urtx* 23, 2009, 158-179. Vegeu també A. COLET, J. RUIZ, O. SAULA i M. E. SUBIRÀ, «Les fosses comunes de la necròpolis medieval jueva de les Roquetes, Tàrrega», *Urtx* 23, 2009), 104-123.

damunt dits denunciats e altres», diu el sumari del procés judicial posterior contra els unionistes, «anaren a la juheria del dit loch e aquí occiren molts juheus e juhies, axí grans com pochs, e de aquèn se'n portaren totes les robes, joyes, argent e pecúnies e altres coses dels dits juheus e de tota la juheria, e tallaren e esquinçaren totes les cartes debitòries dels dits juheus e juheria».¹¹⁶ En total, segons les indemnitzacions taxades posteriorment, van ser saquejades quaranta cases, de les quals divuit corresponien a famílies que solien prestar diners. Per la seva part, Mark Meyerson estima en almenys vint-i-cinc homes i una dona els jueus morts entre el maig i el 9 de novembre de 1348, com a conseqüència tant de la pesta com de l'assalt, cosa que representaria almenys un 10% de la població hebrea de Morvedre. Al contrari, però, que a Barcelona i altres ciutats catalanes, els jueus de Morvedre no van patir la violència cristiana perquè fossin acusats de provocar i expandir la pesta, sinó perquè, en tant que «tresor» del rei i objecte de la seva protecció, constituïen un objectiu preferent per als unionistes. D'altra banda, i una vegada més, els assaltants no es limitaren a robar les cases i matar els seus habitants, sinó que destruïren totes les «cartes debitòries» que trobaren. Per tant, més enllà de la pesta –a Catalunya– i de la guerra –la revolta de la Unió al regne de València–, que en tot cas actuaren com a detonants o com a conjuntura propícia, l'atac contra els calls responia a una animositat més profunda contra la població jueva i tenia també com a objectiu, ultra el saqueig i les morts, la destrucció de tot rastre documental dels crèdits atorgats pels prestadors hebreus.

Finalment, un cas mal conegut és el del probable assalt a la jueria de València, que no recull cap testimoni escrit contemporani o posterior. Tanmateix, el 1994 es va localitzar, al fossar dels jueus de la capital valenciana, una fossa amb almenys quaranta individus, més de dos terços dels quals van morir víctimes de la pesta, mentre que el terç restant presentava abundants lesions traumàtiques de caràcter intencionat. Com que no existeix cap altre moment de coincidència entre un episodi de pesta i un altre de violència massiva, els dos arqueòlegs que excavaren la troballa, Matías Calvo i Josep V. Lerma, s'inclinen per datar la fossa –i, per tant, totes les morts, les de pesta i les de violència– el 1348. En el cas dels cossos amb lesions, la major part de les ferides eren mortals, localitzades en el 76,3% dels casos en el crani i la resta en cames i braços, la qual cosa, segons tots dos autors, seria mostra d'una gran agressivitat i acarnissament. Es tracta, a més, de ferides fetes amb espasa o altres armes tallants, fetes de dalt a baix, i això significa que les víctimes van ser atacades des de dalt d'un cavall o que estaven ja en terra, després

116. Citat per M. RODRIGO LIZONDO, *La Unión de Valencia (1347-1348). Una revuelta ciudadana contra el autoritarismo real*, tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1987, t. I, 472, nota 424. Reproduït també a A. DÍAZ BORRÁS, «Los judíos de Morvedre durante la crisis de 1348-1349», *Arse* 38, (2004), 247-318, (265, nota 36). L'assalt de la jueria de Morvedre ha estat estudiat també per M. D. MEYERSON, «Victims and Players: The Attack of the Union of Valencia on the Jews of Morvedre», dins T. BURMAN, M. MEYERSON i L. SHOPKOW (ed.), *Religion, Text, and Society in Medieval Spain and Northern Europe: Studies in Honor of J. N. Hillgarth*, Toronto, 2002, 70-102. Vegeu també, del mateix autor, *Jews in an Iberian Frontier Kingdom. Society, Economy, and Politics in Morvedre, 1248-1391*, Leiden-Boston, Brill, 2004.

d'haver estat atacats en les cames per evitar que fugissin, i, una vegada tombats, els colps se centraren ja en el cap.¹¹⁷

Al marge de si aquest últim episodi es pot datar o no el 1348 –dels altres no hi ha dubte–, el que sembla clar és que una de les conseqüències més immediates i dramàtiques –els dos adjectius que he emprat abans– de la pesta negra i de la crisi que amplià i intensificà, o de la guerra, en el cas valencià, van ser els assalts a les jueueries. La repressió reial i les mesures preventives demanades i obtingudes per les aljames el 1362 i en posteriors brots pestífers, evità que es repetissin els avalots antijueus en tota la Corona d'Aragó, si més no, fins als grans pogroms de 1391, quasi mig segle després. Els assalts de 1348 obeïen a causes molt diverses, des del pànic i la impotència davant una malaltia desconeguda fins a la voluntat de fer mal al rei –o si més no a les arques reials– per part dels revoltats unionistes, però també van ser determinants el col·lapse institucional, el caos polític –i militar, en el cas valencià–, en temps de pesta i de guerra, enmig dels quals es produïren les morts, les roberies i les destruccions documentals. En alguns casos, com el de Tàrrrega, entre els imputats per l'assalt –tot i que finalment en serien absolts– hi havia el mateix batlle reial, Francesc Aguiló, i molts membres de l'elit dirigent local, que no havien pogut o volgut impedir l'agressió. Quan, després de la confusió inicial, es va restaurar l'ordre polític i institucional, i hi va tornar a haver oficials reials en la major part de les poblacions –en ser substituïts els qui havien mort per la pesta– i es va restablir la línia de comandament des del monarca als batlles, justícies i veguers, passant pels governadors i els seus lloctinents, es van poder ordenar i posar en execució mesures preventives que impedissin nous atacs. Tot i així, el ressentiment seguia covant-se –i exterioritzant-se fins i tot de manera puntual, com ara en els insults i les ofenses als jueus durant la Pasqua cristiana–, perquè la crisi continuà durant tota la segona meitat del tres-cents, amb noves irrupcions de la pesta, noves calamitats, noves i majors caresties, i la societat cristiana –doblement hostil contra els jueus, per la seva blasfema diferència religiosa i per la seva condició d'usurers– necessitava uns responsables o, si més no, unes víctimes propiciatòries.

VIII

Sens dubte, l'anàlisi de les conseqüències econòmiques i socials de la crisi podria ocupar encara uns quants capítols més i abordar aspectes a penes al·ludits o insinuats en els epígrafs anteriors. Com ara, el diferent impacte que va tenir a la ciutat i al camp, on va ser molt més desastrós, sobretot en termes demogràfics. Moltes comarques –com ara les del nord valencià– van quedar despoblades, però no tant per les mortaldats com per l'emigració cap a les ciutats i les planures fluvials, més adients per a l'agricultura cerealista i el regadiu. Més que una forta caiguda de la població a causa de la pesta i les altres calamitats, el que es va

117. M. CALVO GÁLVEZ i J. VICENT LERMA, «Peste Negra y pogrom en la ciudad de Valencia. La evidencia arqueológica», *Revista de Arqueología* XIX, 206, 1998, 50-59.

produir al llarg de l'últim segle i mig de l'edat mitjana va ser un ampli procés de redistribució geogràfica dels efectius demogràfics i de desplaçament de la població vers el litoral. La crisi, en efecte, accelerà la mobilitat, el descens de la muntanya a les terres baixes, la concentració del poblament en viles i ciutats (Barcelona, València i Palma van patir molt menys la crisi que el conjunt del Principat, el País Valencià i les Illes, respectivament) i, sobretot en el cas valencià, en les comarques més pròximes a la costa.¹¹⁸ També la reacció camperola a la crisi –i als intents senyorials per fer recaure els seus efectes sobre les espatlles dels pagesos–, de les guerres remences a la revolta forana de 1451, passant per les vies menys conegudes i més pacífiques dels llauradors valencians, o l'enduriment de les condicions –no tant jurídiques com econòmiques i socials– a què es van veure sotmesos els vassalls musulmans, haurien merescut més atenció. Com també, el comerç, la banca, la moneda i altres problemes sectorials, que haurien demandat igualment una anàlisi més aprofundida.

Tot i així, el quadre general esbossat més amunt i les variables examinades amb més o menys detall permeten avançar unes quantes idees de fons. La primera i més important és que, en la llarga durada, de la meitat del segle XIV a la fi del segle XV, més que crisi i depressió, el que hi va haver –als Països Catalans, però també al conjunt de l'Europa occidental– va ser una profunda reconversió, un reajustament i uns nous equilibris –territorials, demogràfics, econòmics, socials, polítics–, que van fer possible la represa del creixement. No és que no hi hagués crisi, que certament n'hi hagué, en singular i en plural, però de manera puntual, conjuntural, en forma de xocs poblacionals i econòmics, causats per la pesta, la guerra, les fams i les caresties, però ràpidament superats per la recuperació demogràfica, la mobilitat geogràfica i, sobretot al País Valencià, una immigració incessant, tant de dins com de fora del regne, que compensava i depassava les baixes, i per un creixement econòmic també constant. En la curta durada, és cert, els efectes de les crisis –especialment de la primera, associada a la irrupció de la pesta– van ser dramàtics i devastadors, tant en pèrdues humanes com en desestabilització, en caos generalitzat, tan perjudicial per a l'economia. Les morts van comportar, en molts casos, la desaparició dels poders establerts –dels batlles, dels veguers, dels justícies, dels jurats, dels consellers, dels jutges, de les autoritats en general–, i el desordre paralitzà l'economia, perquè no hi havia ningú que cobrés les rendes o que perseguís els morosos. I, en aquest sentit, el caos institucional va frenar el creixement, però no per gaire temps. El desordre durà molt poc, a penes uns mesos, perquè amb el nomenament de nous càrrecs, de noves autoritats, les institucions continuaren

118. Una molt bona síntesi de la crisi, sobretot al món rural, a A. RIERA MELIS i J. FERNÁNDEZ TRABAL, «La crisi social i econòmica al camp», dins E. GIRALT (dir.) i J. M. SALARCH (coord.), *Història agrària dels Països Catalans. 2. Edat Mitjana*, Barcelona, 2004, 119-179 (sobre el procés de redistribució geogràfica de la població, 123). Vegeu també, per al cas del Principat i per a una valoració global de la crisi, les síntesis i balanços historiogràfics de FELIU, «La crisis catalana...», i E. BELENGUER, «Una aproximació a la crisi de la baixa edat mitjana a Catalunya», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* XXIV, 2013, 267-296.

funcionant. I això vol dir que el teixit institucional era prou robust i estava suficientment desenvolupat perquè el caos conjuntural tingués uns efectes limitats.¹¹⁹

Certament, la pesta no atacà una sola vegada ni les guerres i les fams foren només episodis excepcionals, i el que les feia més catastròfiques era el seu efecte combinat i recurrent, que dificultava i retardava la recuperació. El binomi 1347-1348 va ser particularment desastrós, ja que hi van coincidir pràcticament sense cap treva l'any «de la gran fam», la irrupció de la Pesta Negra i la guerra de la Unió, amb la revolta de la noblesa aragonesa i les ciutats valencianes contra Pere el Cerimoniós. Poc després, i quan la societat estava encara recuperant-se d'aquestes envestides, els dos brots següents de pesta, el de 1362 (la segona mortaldat) i el de 1374, coincidiren, aquest últim, amb la segona fam general i, tots dos, amb la guerra amb Castella i altres episodis bèl·lics, com la invasió del Principat per companyies de mercenaris dirigides per l'infant Jaume de Mallorca que pretenia recuperar el regne perdut pel seu pare, i les fortes contribucions fiscals que es van exigir per finançar la guerra i la defensa, i que estan en l'origen de l'endeutament de la major part de les ciutats i viles de la Corona d'Aragó en la segona meitat del segle XIV.¹²⁰ Però tot i la gravetat conjuntural de les calamitats, la seva incidència no podia ser determinant en el llarg termini. Ja he dit abans que un cronista contemporani, l'autor del dietari del capellà d'Alfons el Magnànim, només registra quatre grans fams en dos segles, dues en el tres-cents i dues en el quatre-cents. La pitjor, sens dubte, va ser la de 1374, la més greu que va conèixer l'Europa meridional, comparable a la que havia patit l'Europa septentrional el 1315. I és que, al contrari del que apuntava Perroy fa quasi setanta anys, sí que existia una infraestructura comercial solvent que garantia la importació de blats de les regions excedentàries a les deficitàries i, amb ella, l'aprovisionament de les grans ciutats, com és el cas sobretot de Barcelona i València, que difícilment es podien alimentar només amb la producció del seu propi espai agrari. Aquest sistema d'importacions i d'ajudes a la importació, i també de prohibició de les exportacions, evità les fams i les caresties, llevat només dels moments en què aquestes van ser generals i no només locals.

També és cert que moltes de les dificultats del tres-cents van poder ser superades i que les seves conseqüències de fons no es farien sentir del tot fins a ben entrat ja el segle XV i en conjunció amb nous problemes com el retrocés del comerç internacional, les revoltes remences i la guerra civil en el cas del Principat o la insurrecció forana en el cas de Mallorca. I, de fet, la crisi, o més aviat la llarga depressió, es va viure a Catalunya, el País Valencià i les Illes més al quatre-cents que

119. La major part dels textos recopilats per A. LÓPEZ DE MENESES, «Documentos acerca de la peste negra en los dominios de la Corona de Aragón», *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* 6, 1956, 291-448, estan relacionats amb la desorganització institucional produïda per la pesta (i les mesures adoptades per la cancelleria reial per corregir-la) i constitueixen un valuós suport documental a les tesis institucionalistes, tant en el sentit que la profunditat de la crisi va estar vinculada a l'ensulsiada de les institucions, com en el que, més enllà de la seva desorganització conjuntural, aquestes estaven prou desenvolupades i eren prou resistents per recuperar-se ràpidament i estimular la represa i el creixement.

120. Vegeu E. BELENGUER, *Vida i regnat de Pere el Cerimoniós (1319-1387)*, Lleida, 2016.

al tres-cents. Per a Pierre Vilar, van ser les fams i les pestes les que van aturar el creixement al Principat, perquè van provocar una forta caiguda de la població, així com el consegüent abandonament de terres (masos rònecs) i la davallada de les rendes senyorial, primeres manifestacions d'una crisi que no davallarà, però, l'enfonsament general de l'economia catalana fins a la segona meitat del segle XV. En el cas valencià, els totals de població encara estaven pujant entre mitjan segle XIV i principis del XV, gràcies a una immigració sostinguda que cobria els buits causats per les mortalitats, i seria entre 1430 i 1500 quan es produirien els retrocessos més acusats, en la població i la producció, amb pèrdues de més de la meitat dels habitants en viles tan importants com Morella, Castelló, Xàtiva o Alzira. Les revisions actuals de la crisi afecten, en primer lloc, la seva cronologia. Enfront de Vicens Vives, Vilar i Claude Carrère, que la remuntaven a la segona meitat del segle XIV, a l'època de les adversitats, tot seguint l'ortodòxia historiogràfica del moment, Mario del Treppo, Damien Coulon i Gaspar Feliu la retarden a la segona meitat del XV, amb la guerra civil i el desballestament del comerç internacional i de l'economia catalana en general.¹²¹ Per al primer, «la polvorització del comerç exterior, la pèrdua dels grans mercats internacionals, la fortíssima contracció del moviment del port de Barcelona, l'evacuació del crèdit local i la cancel·lació de les activitats especulatives que havien caracteritzat la seva dinàmica» són manifestacions de la crisi oberta per la guerra civil en el decenni 1462-1472, i «qualsevol lligam amb anteriors manifestacions de la crisi crea relacions de concatenació que només són il·lusòries». Per al segon, l'última dècada del segle XIV i el primer terç del XV (1380-1430), contràriament al que apuntaven Vicens, Vilar i Carrère, i en contraposició al que vindria després, va ser encara una etapa de fort creixement en el comerç exterior. Finalment, per a Gaspar Feliu, tot i reconèixer les dificultats de la segona meitat del segle XIV i la primera del XV, aquestes no impidiren, en el camp, l'increment de la productivitat i l'especialització de conreus més comercials, així com la vitalitat de la manufactura i del comerç exterior. A tot això, Ernest Belenguier, l'autor de la síntesi més recent, afegeix amb raó l'estabilitat de la moneda catalana, si més no en comparació amb altres. En contrast amb la visió dominant fa quaranta o cinquanta anys, la historiografia catalana coincideix avui a no veure cap crisi o depressió fins a ben a prop de la guerra civil, en una cronologia similar a la proposada pels historiadors valencians i mallorquins per als respectius territoris, és a dir, a partir del segon terç del quatre-cents.

Les revisions actuals no afecten només la cronologia, sinó el concepte mateix de crisi i la seva interpretació. Si fa uns anys la historiografia catalana estava més

121. J. VICENS VIVES, «Evolución de la economía catalana durante la primera mitad del siglo XV», dins *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón. Actas y Comunicaciones*, Palma de Mallorca, 1955, vol. I, 185-207 i «La economía de los países...»; VILAR, «Le déclin catalan...»; C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, Barcelona, 1978; M. DEL TREPPO, *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalanoaragonesa al segle XV*, Barcelona, 1976; D. COULON, *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge. Un siècle de relations avec l'Égypte et la Syrie-Palestine (ca. 1330 - ca. 1430)*, Madrid, 2004; FELIU, «La crisis catalana...».

a prop de les explicacions neomaltusianes i neomarxistes de Postan, Duby i Hilton, i, més tard, de la visió globalitzadora de Guy Bois, que n'emfasitzava els trets sistèmics i parlava d'una crisi general del sistema feudal, avui sembla coincidir més amb les de Stephen Epstein, que prefereix veure la crisi baixmedieval com una «crisi d'integració», una crisi de creixement, en l'estela de la «destrucció creativa» de què parlava Schumpeter, terme que també emprà Epstein, per parlar més aviat de reconversió, d'una reorganització general dels sistemes productius i distributius, dins un procés general de creixement econòmic. D'altres han anat més lluny encara i han qüestionat el concepte mateix de crisi, remarcant la vitalitat de l'economia europea en els dos últims segles medievals.¹²²

És en aquest mateix sentit, de revisió de la interpretació tradicional de la crisi, que se situen també aquesta contribució i altres textos recents que he dedicat a la qüestió. El canvi de paradigma o de concepció, en la historiografia catalana i en l'europea en general, té molt a veure, junt amb les noves visions sobre la comercialització i el creixement econòmic a què he fet referència en les primeres pàgines, amb el gran treball de recerca empírica dut a terme en els últims quinze o vint anys, que no permet ja continuar avalant algunes de les antigues tesis, mancades de confirmació documental, i que, per contra, ens ha procurat un millor coneixement de la cronologia, les causes i els efectes de la crisi baixmedieval. Perquè, certament, i malgrat tot, n'hi hagué, de crisi. Crisi general, en el sentit de reorganització, de reconversió, i no tant d'enfonsament, del sistema econòmic; i crisis sectorials, en la població, la producció, el comerç i les finances. La més evident de totes, la demogràfica, amb un retrocés d'almenys el 30% de la població europea i de més de la meitat en algunes regions, inclosos els Països Catalans (o més aviat, Catalunya i les Illes, perquè el País Valencià, en conjunt, i malgrat les dinàmiques internes contradictòries, es mantingué estable o fins i tot augmentà els seus efectius humans). Només la forta davallada demogràfica, que s'allargà fins al final del segle XV i en alguns llocs fins a ben entrat ja el XVI, seria suficient per parlar de crisi, perquè la pèrdua de milers d'habitants, de la meitat o d'un terç de la població, té efectes profunds i desestabilitzadors sobre qualsevol societat que la pateix. Una altra cosa és que la crisi s'estengués també al conjunt de la vida econòmica i social, que afectés les estructures mateixes del sistema i que la depressió econòmica tingués una durada tan llarga com la demogràfica. No es tracta, doncs, insisteixo, de negar la virulència de la crisi ni, encara menys, la crisi mateixa, sinó més aviat de destacar la capacitat de resiliència de la societat medieval, la recuperació a mitjà termini, després del primer impacte i tot i la continuïtat de brots epidèmics i l'acumulació de catàstrofes, i la prossecució per unes altres vies o d'una altra manera del creixement que havia caracteritzat les centúries anteriors i que havia quedat momentàniament detingut, no avortat, arran de la irrupció de la pesta i de les altres calamitats del període. No s'explicarien d'una altra manera els grans progressos econòmics de la baixa edat mitjana, en tots els sectors, del camp a la manufactura i el comerç,

122. Intervenció de Paulino Iradiel en el col·loqui *La crescita economica dell'Occidente medievale. Un tema storico non ancora esaurito*, Pistoia, 14-17 de maig de 2015.

passant per les finances –que també van tenir els seus primers ensurts–, i que es van traduir en un increment de les economies d'escala i en un espai cada vegada més integrat, del mar del Nord –i aviat també del Bàltic– a la Mediterrània, reforçat per un marc jurídic i institucional bastant homogeni, amb notaris o escrivans reials que registraven els drets de propietat i lleis i tribunals que els garantien,¹²³ i en el qual circulaven no sols mercaders i mercaderies, sinó també idees i coneixements tècnics. La crisi, doncs, va tenir també molt de reconversió, va propiciar canvis importants en les dedicacions productives –en el camp i en la manufactura–, va afavorir l'especialització regional, en la mesura que el mercat es feia més global i l'autoconsum cedia terreny, alhora que la demanda –primer regional i molt aviat internacional– estimulava l'orientació comercial de la producció agrària, va intensificar la inversió en els diferents sectors productius i la va eixamplar a grups socials més diversos, va posar una major massa monetària en circulació i la completà i amplià amb l'extraordinari desenvolupament del crèdit. Va renovar, per dir-ho així, les bases que havien fet possible el creixement anterior, el dels segles centrals de l'edat mitjana, per tal que l'economia catalana, com l'europea en general, continués creixent.

123. A. FURIÓ, «Le crédit dans les registres notariaux de la région de Valence au bas Moyen Age», *Mélanges de l'École Française de Rome. Moyen Age* 117, 2005, 409-437; i, del mateix autor, «Dettes et obligations devant le juge dans le royaume de Valence (XIIIe-XVe siècles)», dins J. CLAUSTRE (ed.), *La dette et le juge. Jurisdiction gracieuse et juridiction contentieuse aux XIIIe-XVe siècles (France, Italie, Espagne, Angleterre, Empire)*, París, 2006, 115-156. I, quant a la integració de l'economia europea, vegeu també S. CAVACIOCCHI (ed.), *Fiere e mercati nella integrazione delle economie europee: secc. XIII-XVIII. Atti della Trentaduesima Settimana di Studi (Prato)*, Florència, 2001; i I. S. W. BLANCHARD, «The Late Medieval European "Integration Crisis" 1350-1540», dins T. DAHLERUP, (ed.), *New approaches to the history of late medieval and early modern Europe*, Copenhaguen, 2009, 301-334.